

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tom XCV • Gener-Desembre 2019 • I.S.S.N. 0210-1475 • pp. 241-288

Una aproximació a la història de l'arqueologia castellonenca entre 1900 i 1936

FERRAN ARASA I GIL
Universitat de València
Ferran.Arasa@uv.es

Resum:

En aquest article analitzem la història de la arqueologia en terres de Castelló durant les primeres dècades del segle XX. Les fonts que hem utilitzat són bibliogràfiques, arxivístiques i de premsa, amb la finalitat d'aproximar-nos a l'època, els personatges i els fets més importants. Aquests són sens dubte el descobriment dels grans conjunts d'art rupestre i el desenvolupament dels primers estudis prehistòrics. En aquesta regió, allunyada dels grans centres acadèmics i culturals, l'arqueologia es caracteritza per una incipient institucionalització truncada per la guerra civil i el protagonisme d'erudits i aficionats, que continuen amb el col·leccionisme d'antiguitats i la realització d'excavacions, sovint de caràcter irregular.

Paraules clau:

Història de l'arqueologia, Castelló, art rupestre, excavacions, col·leccionisme.

Abstract:

In this article we analyze the history of archeology in the lands of Castellón during the period 1900-1936. The sources we have used are bibliographic, archival and press, in order to get closer to the time, the most important characters and facts. These are undoubtedly the discovery of the great ensembles of rock art and the development of the first prehistoric studies. In this region, far from the great academic and cultural centers, archeology is characterized by an incipient institutionalization truncated by the civil war and the prominence of scholars and amateurs, which continue with the collecting of antiques and the carrying out of excavations often irregular in nature.

Key words:

History of Archaeology, Castelló, rock art, excavations, collecting.

INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball és estudiar l'evolució de l'arqueologia a Castelló en les primeres dècades del segle XX. Sense arribar a ser exhaustiva, creiem que la informació reunida permet conèixer com s'hi va desenvolupar l'activitat arqueològica en aquest període. En primer lloc revisarem els principals canvis que es produeixen al nostre país en el camp de la política científica, la universitat i la legislació, per a seguir amb la situació que es dona a València en relació amb l'arqueologia i finalitzar amb un breu panorama d'allò que succeeix a Castelló en el camp dels estudis històrics i la difusió cultural¹. A continuació parlarem dels personatges locals, erudits i aficionats que destaquen per les seues iniciatives en aquest camp, i d'aquells altres de València o Barcelona que per diferents raons treballen un temps a Castelló. Seguirem amb les activitats més freqüents en l'època, el col·leccionisme i les excavacions, per a continuar amb els descobriments més importants en el camp de la prehistòria: els grans conjunts d'art rupestre. Finalitzarem amb un breu repàs de l'activitat dels investigadors estrangers en aquestes comarques.

Pel que fa a la política científica, l'any 1907 es va crear la Junta per a l'Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques (JAE), el primer organisme d'aquest caràcter existent a Espanya, que fou dirigit per S. Ramón y Cajal i pretenia facilitar el contacte amb la ciència i cultura europees. En el seu programa de creació de nous centres per al foment de la ciència, l'any 1910 es va fundar el *Centro de Estudios Históricos* (CEH), que va dirigir R. Menéndez Pidal, en el qual M. Gómez Moreno es va ocupar de la secció d'art i arqueologia. Aquestes iniciatives restaven poder a la *Real Academia de la Historia* (RAH), que fins aleshores havia exercit un important control sobre l'arqueologia. Quant a la universitat, la reforma de 1900 va traslladar la docència de l'Arqueologia des de l'Escola Superior de Diplomàtica (ESD) fins a l'ensenyament superior. L'any 1912 J. R. Mélida Alinari (1856-1933) fou nomenat catedràtic d'arqueologia de la Universitat Central (UC) de Madrid, i el 1922 es va crear la càtedra d'Història Primitiva de l'Home que va ocupar H. Obermaier (1877-1946). Amb aquestes dues iniciatives es va obrir el camí per a la consolidació dels estudis sobre prehistòria i arqueologia a la universitat espanyola.

En el camp de la legislació, l'any 1911 es va promulgar la primera *Ley de Excavaciones y Antigüedades*, a la qual segueix el reglament de març de 1912, que pretenia aturar la realització d'excavacions sense el control de l'administració. Aquesta establia la propietat estatal dels materials trobats en remocions de terres o derrocament d'edificis, i regulava les excavacions que havien de ser dirigides per un membre de les reials acadè-

---

1 Sobre l'arqueologia a Castelló en aquest període: OLIVER FOIX, A., «Villa Filomena en el contexto social y cultural castellanense», en SOLER DÍAZ, J. A. (ed.), *Villa Filomena. Vila-real (Castellón de la Plana). Memoria de una excavación nonagenaria. Un poblado de hoyos con campaniforme. Monografías de Prehistoria i Arqueología Castellonenques*, 9, Castelló de la Plana, 2013, pp. 23-28.

mies, del *Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos* (CFABA), directors de museus, catedràtics d'universitat o professorat d'assignatures relacionades amb l'arqueologia. Amb una mesura tan restrictiva es pretenia impedir que aquestes activitats quedaren en mans d'aficionats i erudits, com havia succeït freqüentment fins aleshores. De manera paral·lela es van introduir canvis en l'estructura de recerca de l'estat, amb la creació aquest mateix any de dos nous organismes: la *Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* (JSEA) y la *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas* (CIPP). I finalment, el 1915 es va promulgar la primera Llei General de Patrimoni Històric. Durant la Segona República, l'any 1933 es va aprovar la *Ley relativa al Patrimonio Artístico Nacional*, amb la qual es va crear la *Junta Superior del Tesoro Artístico Nacional* (JSTAN), un òrgan consultiu i informatiu de la Direcció General de Belles Arts. En l'article 37 d'aquesta llei s'establia que les actuacions arqueològiques seguien regulant-se pel Reglament del 1912, ja que l'aprovació del nou Reglament no es va produir fins al 1936².

A partir de 1902 la Universitat de València (UV) va comptar amb una secció de ciències històriques dins de la seua Facultat de Filosofia i Lletres, i el 1905 es va dotar la primera càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica que va ser ocupada fins a la guerra civil per L. Gonzalvo Paris (1874-1951), que havia estudiat a l'ESD, havia ingressat en el CFABA el 1893 i era filòleg per formació i vocació i especialista en àrab. L'any 1921 va fundar el Laboratori d'Arqueologia de la UV, amb el qual pretenia oferir als seus alumnes la possibilitat de realitzar pràctiques de classificació de materials arqueològics, fer eixides de camp per a visitar jaciments i entrar en contacte amb altres aficionats a l'arqueologia de fora de la universitat. Pocs anys després, el 1927, L. Pericot García (1899-1978) va guanyar la càtedra d'Història Contemporània Universal i d'Espanya a la UV i va romandre a València sis anys, fins al 1933. Aquest era deixeble de P. Bosch Gimpera, director del Servei d'Investigacions Arqueològiques (SIA) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i catedràtic d'Història Antiga i Medieval Universal de la Universitat de Barcelona. Per primera vegada a la UV va introduir la Prehistòria en l'ensenyament universitari.

L'any 1915 es va constituir el Centre de Cultura Valenciana (CCV) per iniciativa de la Diputació de València, també recolzat des del 1917 per l'ajuntament de la ciutat. Concebut inicialment com un projecte semblant a l'IEC, prompte va quedar en una institució mal finançada i de caràcter localista. L'any 1926 es va reestructurar i se'n van crear 4 seccions, entre les quals n'hi havia una d'Història i Arqueologia i una altra de Prehistòria i Antropologia. L'any 1928, sota la presidència de J. Sanchis Sivera, va començar a publicar la revista *Anales*. El dinamitzador de les activitats arqueològiques del CCV en

---

2 GARCÍA FERNÁNDEZ, J., «La regulación y la gestión del Patrimonio Histórico-Artístico durante la Segunda República (1931-1939)». *e-rph. Revista electrónica de Patrimonio Artístico*, 1, 2007, pp. 50-94.

aquests anys va ser N. P. Gómez Serrano, empresari aficionat que va realitzar una gran tasca de prospecció i divulgació en premsa i revistes locals. L'any 1927 la mateixa Diputació de València va fundar el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) i el seu Museu a proposta de I. Ballester Tormo (1876-1950), advocat, polític i aficionat a l'arqueologia, que possiblement estava inspirat en el SIA que havia creat la Mancomunitat de Catalunya el 1915. L'estreta col·laboració que aquest va establir amb L. Pericot el va portar a nomenar-lo subdirector del SIP el 1929³. Així doncs, en la tercera dècada van tindre lloc a València tres fets fonamentals: la constitució del Laboratori d'Arqueologia de la UV l'any 1921, la creació del SIP el 1927 i l'arribada a la UV aquest mateix any d'un catedràtic amb formació i experiència en arqueologia com era el professor L. Pericot.

A Castelló, l'any 1844 es va constituir la *Comisión Provincial de Monumentos* (CPM), amb la finalitat de reunir els quadres, llibres i manuscrits dels convents desamortitzats⁴. Aquest organisme, presidit pel governador civil i format per personatges rellevants de l'administració i la cultura, va experimentar problemes recurrents com l'escàs i irregular finançament –quan no la seua absència– i la falta de seu que van limitar molt la seua capacitat d'actuació⁵. Depenia de la RAH en assumptes d'història i arqueologia i de la *Real Academia de Bellas Artes de San Fernando* (RABASF) en els artístics. Després d'uns anys d'aparent inactivitat, la CPM torna a reunir-se el 1907, quan el governador s'ofereix a sufragar les despeses de paper timbrat i un llibre d'actes, que serà el que s'utilitzarà fins a la seua darrera reunió el 1960⁶. Aleshores va entrar a formar-ne part R. Huguet Segarra, que en la segona reunió fou nomenat secretari. L'any 1910, després de la mort del seu vicepresident J. Sanz Bremón i el nomenament per al càrrec de E. Soler Breva, comença un període de major activitat i va decidir sol·licitar a la RAH que nomenara nous acadèmics corresponents de la província, ja que considerava que n'hi havia pocs. També va acordar encarregar al conserge de l'Institut la custòdia i neteja del museu, tot i que reconeixia no disposar de diners per a pagar-li. El 1911 s'havien netejat els quadres, s'havia dotat de bastidor als que no el tenien i s'havien col·locat en millors

3 BONET, H., DE PEDRO, Mª J., SÁNCHEZ MOLINA, Á. i FERRER, C. (coord.): *Arqueología en Blanco y Negro. La labor del SIP 1927-1950*, Valencia, 2006.

4 Sobre els seus primers anys d'activitat: ARASA I GIL, F., «Arco de Cabanes. Observaciones críticas (1866), informe manuscrit de Félix Pozzoa Cebrián sobre l'Arc de Cabanes conservat a l'arxiu de la Real Academia de la Historia. Una aproximació a l'arqueologia castellanenca en el segle XIX», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXI, Castellón, 2005, pp. 166-171.

5 N'és un bon exemple la valoració negativa que en fa el cronista de Sagunt en relació amb les ruïnes de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara), de les quals diu que la CPM «no se cuida de cerrarlas con una cerca, y ejercer alguna vigilancia para que no se destruyan las inscripciones ó se las lleve el que se le antoje»: CHABRET FRAGA, A., *Sagunto. Su historia y monumentos*, II, Barcelona, 1888, p. 24, nota 2.

6 La principal font per a l'estudi de la seua activitat són les actes, conservades a l'arxiu de la SCC: OLUCHA MONTINS, F., «Actes de la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Castelló. 1900-1960», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXV, Castelló, 1999, pp. 215-293.

condicions de llum. Aquest mateix any es va acordar demanar a la Diputació que augmentara la consignació anual de 100 pessetes per a garantir la cura i custòdia dels quadres i el finançament de la mateixa CPM⁷. La seua activitat en aquests anys també es veu reflectida en l'escassa documentació conservada a l'arxiu de la Comissió d'Antiguitats de la RAH, on figura un ofici de la CPM del 27/11/1912 en què agraeix l'enviament de publicacions i explica que està redactant un catàleg cronològic dels monuments de la província i recollint informació sobre les peces arqueològiques i les obres d'art que hi van apareixent⁸.

L'any 1845 es va constituir el *Museo Provincial* a Castelló de la Plana, de caràcter estatal, que depenia de la CPM i tenia la seu –junt amb la biblioteca pública– a l'antic convent de les Clarisses, que s'havia desamortitzat⁹. Des del primer moment es va constituir com una pinacoteca formada per un centenar i escaig de quadres que es van poder reunir dels edificis religiosos desamortitzats. Després de dècades d'abandonament, l'any 1913 la CPM va acordar realitzar les gestions necessàries per a reorganitzar-lo; a tal fi es va crear una comissió formada per F. Martínez Checa, J. Carbó, L. del Arco i R. Huguet. D'aquesta manera, es va començar a condicionar la sala de l'Institut on es trobava, i l'any 1914 s'inventarien les obres que hi havia dipositades. Finalment, en la reunió del 12/03/1914, una vegada «instalados ya los cuadros en el local del Museo y provistos de sus correspondientes cartelas, se acuerda abrir al público dicho Museo» en les festes de la Magdalena. Poc després el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts va constituir la Junta del Patronat del Museu, l'organisme que l'havia de dirigir¹⁰.

La presència de peces arqueològiques al museu va ser molt escassa durant dècades. El cap de l'emperador Adrià trobat a Borriol l'any 1852 fou la primera peça arqueològi-

7 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, pp. 219-227, núm. 1-8. Els acords per a demanar a la Diputació la quantitat assignada i el seu augment es repeteixen en dates posteriors.

8 Aquesta informació es repeteix en un altre ofici del 14/02/1914: MORA, G., TORTOSA, T. i GÓMEZ, Mª A., *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Valencia. Murcia. Catálogo e índices*, Real Academia de la Historia, Madrid, 2001, pp. 54-55, CACS/9/7950/5(2) i CACS/9/7950/8(2). La documentació pot consultar-se en: <http://bib.cervantesvirtual.com/portal/Antigua/arqueologia.shtml>.

9 Sobre els primers temps del Museu Provincial: HUGUET, R., en SARTHOU CARRERES, C., *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona, s. a. [1913-14], pp. 270-271; HUGUET SEGARRA, R., «El Museo Provincial de Castellón», *Almanaque de Las Provincias para el año 1914*, Valencia, 1914, pp. 201-204; CODINA ARMENGOT, E., *Inventarios de las obras del Museo provincial de Bellas Artes y de las colecciones de la Excma. Diputación de Castellón*, Castellón, 1946, pp. 1-2; DÍAZ MANTECA, E., *Guía del Museo de Bellas Artes de Castelló*, Castelló, 1984, pp. 16-26; OLUCHA MONTINS, F., «Unes notes sobre el Museu Provincial de Belles Arts de Castelló», *Estudis Castellonencs*, 8, Castellón, 1998-99, pp. 637-655; i OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, pp. 215-218.

10 OLUCHA, F., «Unes notes sobre el Museu Provincial», *op. cit.*, p. 645; i OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, pp. 230 i 232-234, núm. 10-11 i 13-14. En la reunió del 6/10/1913

ca que hi va ingressar i durant molts anys la més important¹¹. Posteriorment hi va ingressar un capitell romà procedent de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara)¹². L'any 1913 el pintor V. Castell va donar una àmfora romana que s'havia trobat a principis del segle a la platja de Castelló¹³. Seguiran el coronament d'un altar romà trobat per J. J. Senent a Borriol el 1919, i els materials arqueològics procedents de les excavacions realitzades al jaciment eneolític de Villa Filomena (Borriol) que es van requisar el 1924, com veurem més endavant. Cal destacar que aquesta petita col·lecció arqueològica va coexistir amb la constituïda per A. Boscá Seytre (1874-1950) al Museu d'Història Natural de l'institut, on fou catedràtic d'aquesta matèria entre 1914 i 1918 quan es va traslladar a València, algunes peces de la qual esmenta P. Bosch en la seua visita del 1923¹⁴.

Per iniciativa del seu president J. Castelló Tàrrega, el 1930 la Diputació va constituir el Museu Provincial amb seu a l'edifici de l'antic Jardí Botànic que fou inaugurat l'any 1934¹⁵. A tal fi es va nomenar l'escultor J. B. Adsuara Ramos director del museu i se'n va constituir una Junta constituïda per V. Sos, F. Betoret, F. Esteve i B. Artola. Poc després es va nomenar la Comissió Organitzadora encarregada de redactar els Estatuts del Patronat del Museu, en la qual es van integrar els anteriors i J. B. Carbó, Á. Sánchez

---

s'acorda agrair al director de l'Institut el seu interès pels treballs de condicionament de la sala del museu, així com fer les gestions per a dotar-lo d'una secció de ceràmica dels obradors provincials.

- 11 HÜBNER, E., *Die antiken Bildwerke in Madrid*, Berlín, 1862, p. 290. Segons R. Huguet, secretari de la CPM i per tant conexeidor de la documentació conservada al seu arxiu, va ser trobat «en las inmediaciones de Borriol» i va ingressar el 23 de gener de 1852 a l'antic Museu Provincial. Sobre aquest cap: ARASA I GIL, F., «Escultures romanes de Castelló», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló de la Plana, 1998, pp. 319-320, lám. III.
- 12 Va ser arreplegat per E. Boscá l'any 1868 i donat al Museu de Belles Arts de València. La CPM de Castelló el va reclamar i el van enviar al museu de Castelló. El cita: HUGUET, R., «El Museo Provincial de Castellón», *op. cit.*, p. 204. HUGUET, R. en SARTHOU, C., *Provincia de Castellón, op. cit.*, p. 201, d'aquest jaciment també cita uns «insignificantes fragmentos recogidos por la Comision de Monumentos, que se conservan en el llamado «Museo Provincial»».
- 13 SARTHOU, C., *Provincia de Castellón, op. cit.*, p. 206; CODINA, E., *Inventario de las Obras del Museo Provincial*, p. 40, núm. 139; i OLUCHA, F., «Unes notes sobre el Museu Provincial», *op. cit.*, p. 645, que data la donació el 1914.
- 14 GEODA, GRUP, *El Gabinet d'Historia Natural de l'Institut «F. Ribalta» de Castelló*, Institut Francisco Ribalta, Castelló, 2001; ESTEVE GÁLVEZ, F., *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, Castelló, 2003, pp. 39-40; i SOLER, J. A. ed. (2013): *Villa Filomena, op. cit.*, pp. 46-47.
- 15 «El Museo Provincial», *Heraldo de Castellón*, 13/08/1930 i 14/08/1930. Sobre el museu: ESTEVE GÁLVEZ, F., *El goig de créixer. Els estudis superiors*, Castelló, 1996, pp. 158-160; OLUCHA MONTINS, F., «El Museu de Belles Arts de Castelló; del convent de Santa Clara a l'avinguda dels germans Bou», *Penyagolosa. Revista de la Diputación Provincial de Castellón*, 2, IV època, Castelló, 2001, pp. 19-28; OLUCHA MONTINS, F. i OLIVER FOIX, A., «El Museu de Bellas Artes de Castellón. Una historia accidentada», *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 35, Madrid, 2017, pp. 2242-2259; i OLUCHA MONTINS, F., «El Museu de la Diputació Provincial de Castelló, 1934-1937. Una realitat frustrada», *Estudis Castellonencs*, 2, Castelló de la Plana, 2018, pp. 51-104.

Gozalbo, J. B. Porcar, V. Traver, F. Maristany, R. Paus i L. Ros. L'avantprojecte d'estatuts va ser redactat per F. Esteve, que fou nomenat secretari de la Comissió Organitzadora i l'any 1933 conservador del Museu. El 1932 la Diputació va demanar al Ministeri d'Instrucció Pública el trasllat de les obres del museu estatal a les noves instal·lacions, amb la finalitat de fusionar-los, proposta que aquest no va acceptar. Els fons de l'antic museu van seguir dipositats a l'Institut fins que, en plena guerra civil, en juny de 1937 van ser traslladats al nou museu per la *Junta de Incautación, Protección y Salvamento del Tesoro Artístico de Castellón*, quan es van dispersar alguns dels materials arqueològics que hi estaven dipositats. Les obres exhibides al nou museu eren majoritàriament quadres i en menor mesura escultures, sense que hi haguera un espai dedicat a l'arqueologia. Potser per aquesta raó, tant el conservador F. Esteve, que l'any 1935 seria doctor amb una tesi sobre Prehistòria, com J. B. Porcar, aficionat a l'arqueologia, que tenien col·leccions arqueològiques formades a partir de les seues exploracions, no les van donar al museu fins a dècades més tard.

En el camp de les publicacions, en les primeres dècades de segle la divulgació dels treballs de caràcter històric i arqueològic es feia a través de la premsa, sobretot el *Heraldo de Castellón*, fundat i dirigit per J. Castelló Tárrega, però també els valencians *Las Provincias*, el *Diario de Valencia* i *El Pueblo*, i algunes revistes culturals com foren *Ayer y Hoy* (1902-1903), fundada per R. Carreras Balado, *Arte y Letras* (1911) i *Revista de Castellón* (1912-1914), posteriorment *Arte y Letras. Revista de Castellón* (1915). En aquest sentit, cal destacar el fet que l'any 1912 la CPM acordà subvencionar la *Revista de Castellón* amb la quantitat de 15 pessetes «por ser el único periódico de la provincia que se ocupa frecuentemente de asuntos históricos»¹⁶.

L'any 1919 un grup d'intel·lectuals castellanencs entre els quals es trobaven R. Carreras Balado, J. B. Carbó Doménech, S. Guinot Vilar, L. Revest Corzo i Á. Sánchez Gozalbo, va fundar la *Sociedad Castellonense de Cultura* (SCC)¹⁷, que l'any 1920 va començar a publicar un butlletí en què es donaven a conèixer els treballs de recerca sobre temes de caràcter històric, artístic, etnològic i literari, en el qual, un segle després, en reconeixement a la seua llarga trajectòria de promoció de la cultura i la recerca, publiquem aquest treball. En aquest període, fins a la guerra civil, i més ençà durant diverses dècades, fou l'única publicació que –amb una clara orientació humanística, però també oberta a altres camps de les ciències– va donar la paraula a molts investigadors locals i

16 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 226, núm. 7, del 23/11/1912.

17 FALOMIR DEL CAMPO, V., «La Sociedad Castellonense de Cultura (1920-1939)», en PALOMERO, J. i MESEGUER, LI. (eds.), *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle XX i les normes del 32*, València, 2007, pp. 80-96; i FALOMIR DEL CAMPO, V., «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura. Estudi i anàlisi», *Afers*, 19, Catarroja, 1994, pp. 723-731. També: RAMOS ALJAFARÍN, J. R., «El paper de la «Sociedad Castellonense de Cultura» en la divulgació de la llengua catalana», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI, Castelló, 1990, pp. 91-98.

forans i tingué un gran prestigi i una àmplia difusió en els cercles culturals de tot l'estat. Des del seu primer número l'arqueologia hi va estar present¹⁸: l'inspector d'ensenyament J. J. Senent va donar a conèixer el coronament d'un altar romà trobat a la partida de l'Assut de Borriol. Pocs anys després el geòleg castellanenc V. Sos Baynat va publicar un resum de la seua memòria sobre el jaciment eneolític de Villa Filomena (Vila-real) en els volums III-IV de 1922-23. En seguiria un article de P. Bosch el 1924 sobre l'estat de l'arqueologia castellanenca, i en la dècada de 1930 el pintor J. B. Porcar hi va publicar diversos articles sobre l'arqueologia del terme municipal de Castelló, època en la qual sense dubtes és l'autor més prolífic, quan escrivia en valencià els textos dels seus treballs. Alguns dels membres de la SCC, com L. Revest i Á. Sánchez Gozalbo, també van formar part de la CPM¹⁹.

ELS ESTUDIOSOS LOCALS

Des de principis de segle, alguns professionals del dret i l'ensenyament i eclesiàstics mostren la seua afició a l'arqueologia, moltes vegades en relació amb el patrimoni local, amb diverses actuacions i publicacions. Veurem algunes d'aquestes figures més destacades, com ara P. Meneu Meneu, C. Sarthou Carreres, R. Huguet Segarra, J. Peris Fuentes, M. Peris Fuentes, M. Milián Boix, A. Porcar Candel, J. B. Porcar Ripollés i F. Esteve Gálvez.

Una de les primeres notícies sobre troballes arqueològiques que arriben a les institucions és de Torreblanca, on l'any 1901 es va trobar un tresor d'auris romans a l'interior d'un recipient ceràmic en una heretat del Marqués de Villores, notícia que es va publicar en la premsa²⁰. En segueix una altra d'Alcalà de Xivert: en la reunió de la CPM del 6/11/1907 es van examinar diversos objectes d'època romana trobats per D. Bort en un camp de la seua propietat: algunes monedes y «una efigie de legionario romano de indudable mérito artístico e histórico». En dóna una descripció més precisa J. Chillida en un article de premsa de 1908. L'any 1911 es va informar de la troballa d'un enterrament andalusí amb inscripció cúfica, i el 1912 de noves troballes de ferro

-
- 18 OLIVER FOIX, A., «L'Arqueologia al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIII, Castelló, 2007, pp. 331-344.
  - 19 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, pp. 264 i 267-268, núm. 41 i 44. En l'acta del 15/01/1929 figura el nomenament de L. Revest com a secretari, càrrec que exercirà fins a l'extinció de la CPM el 1960; i en l'acta del 20/06/1932 figura la incorporació de Á. Sanchez Gozalbo com a vocal.
  - 20 MARTÍNEZ ALOY, J., «Arqueología 1901», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1901, pp. 396-397; i MARTÍNEZ ALOY, J., «Doscientas cuatro monedas romanas de oro», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1902, pp. 401-402; ANÒNIM, «Sobre algunas monedas de oro de la época de Nerón y los Antoninos encontradas en una viña del término de Torreblanca (Castellón)», *Revista de Archivos Bibliotecas y Museos*, V, Madrid, 1901, p. 818.

atribuïdes a l'època romana a prop del Castell d'Acalà de Xivert²¹. Aquest mateix any es notifica la troballa de monedes, armes i àmfores romanes al terme municipal de Vilafamés²².

La primera figura que tractarem és la de P. Meneu Meneu (1857-1934), natural de Betxí, que fou un destacat arabista, deixeble de F. Codera. L'any 1908 va guanyar la càtedra d'hebreu a la universitat de Salamanca, el 1910 la d'àrab i el 1922 aquesta a la de Granada, on va exercir fins a la seua jubilació el 1929, quan es va retirar al seu poble nadiu. L'afició a l'arqueologia la va desenvolupar en alguns jaciments del terme municipal de Betxí, que va explorar i on va fer una excavació²³. Aquestes activitats les va donar a conèixer en tretze articles publicats en la premsa local: cinc al diari *Heraldo de Castellón* (quatre el 1901 i un el 1908), un a la revista *Ayer y Hoy* el 1903, sis a la revista de Castelló *Arte y Letras* el 1911 i un altre a la *Revista de Castellón* el 1914²⁴. Els jaciments de què tracta són els Castelletes i Conena, de l'edat del Bronze i el Ferro Antic; el Solaig, la Muntanyeta de Sant Antoni i els Castelletes, d'època ibèrica; i la Torrassa, una vil·la romana on va excavar. També va estudiar l'antiga xarxa de regadiu de la Séquia del Diable i un gran dipòsit d'aigua conegut com la Bassa Seca. En el seu darrer treball (1914) descriu els castells d'Albalat i Miravet (Cabanes) i dóna a conèixer algunes troballes que havia fet J. Peris Fuen-

-
- 21 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, pp. 218-219, 222-223 i 226, núm. 1, 4, 5 i 7. La primera troballa apareix també en: CHILLIDA MELIÀ, J., «Otro hallazgo arqueológico en Alcalá de Chivert», *Correo Ibérico*, 2/05/1908, Tortosa; HUGUET, R., en SARTHOU, C., *Provincia de Castellón*, *op. cit.*, p. 205; i ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia, 1918, pp. 58-59.
- 22 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 226, núm. 7. També en dóna notícia: HUGUET SEGARRA, R., «Vías romanas de la provincia de Castellón», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1916, p. 117, on diu que es van trobar prop del Mas dels Ciprers.
- 23 ESTEVE GÁLVEZ, F., «En memòria de Pascual Meneu», *Anuario del Ateneo de Castelló*, 6, Castellón, 1993, pp. 19-32; MESADO OLIVER, N., «Tras la 'saga' de los Meneu. D. Pascual Meneu i Meneu, un betxinenc ilustre», *Estudis Castellonencs*, 10, Castelló, 2003-05, pp. 749-880; i ARASA, F., AGUILELLA, G. i MESADO, X., «Algunes peces arqueològiques conservades al Palau-Castell de Betxí (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre l'activitat arqueològica de Pascual Meneu (1857-1934)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32, Castelló, 2014, pp. 82-89.
- 24 MENEU MENEU, P., «Arqueología bechinense». *Heraldo de Castellón*, 12 i 15/03/1901, i 2 i 16/04/1901, Castellón; MENEU MENEU, P., «Arqueología bechinense. Errores», *Ayer y Hoy*, 41, Castellón, 1903, pp. 389-392; MENEU MENEU, P., «Yacimiento ibérico de Bechí. Donativo de objetos ibéricos al Museo Arqueológico Nacional», *Heraldo de Castellón*, 2/04/1908, Castelló; MENEU MENEU, P., «Yacimientos arqueológicos en Bechí. Solách.-Els Castelletes.-Puig de Pascues.-La Torrassa.-El Palacio», *Arte y Letras*, 1, Castellón, 1911, pp. 3-4; 2, pp. 4-5; 6, pp. 2-5; 7, pp. 1-3; 11, pp. 1-3; i 12, pp. 1-4; i MENEU MENEU, P., «Miravet y Albalad», *Revista de Castellón*, 50, Castellón, 1914, pp. 3-4.

tes²⁵. En els seus treballs sobre els jaciments ibèrics, P. Meneu ja cita l'obra de P. Paris i identifica la ceràmica d'aquest període. L'any 1908 va donar al *Museo Arqueológico Nacional* (MAN) un lot de ceràmica ibèrica procedent del Solaig, que pocs anys després va estudiar P. Bosch²⁶.

En 1913-14 es va publicar el volum de la *Geografía General del Reino de Valencia* dirigida per R. Carreras Candí sobre la província de Castelló, on figura una informació exhaustiva de totes les poblacions. L'autor és C. Sarthou Carreres (1876-1971), natural de Vila-real, doctor en dret i secretari judicial, que va desenvolupar bona part de la seua carrera a Xàtiva, on fou bibliotecari, arxiver i conservador del museu municipal. L'obra conté una ressenya històrica amb una relació de poblacions citades per les fonts clàssiques que poden localitzar-se per terres castellonenques i moltes notícies arqueològiques de nombroses localitats, en la seua majoria de caràcter bibliogràfic, però també altres d'inèdites²⁷. En conjunt, és una obra de gran interès per al coneixement de l'arqueologia a principis de segle. D'altra banda, com veurem més endavant, també va donar a conèixer la troballa de tres inscripcions romanes.

R. Huguet Segarra era fill de G. Huguet Breva, un destacat polític d'idees republicanes i valencianistes. Era doctor en Filosofia i Lletres, membre de la RABASF i va tindre un important protagonisme en l'ambient cultural de l'època, tot i que la seua prematura mort el 1917, als 37 anys, va truncar una brillant trajectòria. Va ser secretari de la CPM i va participar en la reorganització del Museu Provincial. En les seues publicacions es va ocupar del Castell de la Magdalena i les vies romanes²⁸. La seua obra més destacada és la *Reseña histórica* que va publicar el 1913 al volum sobre la província de Castelló diri-

-
- 25 Els seus articles foren citats per la bibliografia de l'època: HUGUET, R., en SARTHOU, C., *Provincia de Castellón, op. cit.*, pp. 196-197 i 204-205; SARTHOU, C., *Provincia de Castellón, op. cit.*, pp. 756-757; i ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica, op. cit.*, pp. 74-76. Dels treballs de R. Huguet i F. Almarche pren la informació P. Bosch quan esmenta aquests jaciments en la seua síntesi sobre l'arqueologia de Castelló: BOSCH GIMPERA, P., «Els problemes arqueològics de la província de Castelló», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V, Castellón, 1924, p. 110.
- 26 BOSCH GIMPERA, P., *El problema de la cerámica ibérica*, Madrid, 1915, p. 19, qui l'any 1913 havia fet un viatge per terres valencianes fins a Andalusia per a preparar-la. No cita més jaciments ibèrics de Castelló. També apareix en: BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, p. 83.
- 27 SARTHOU, C., *Provincia de Castellón, op. cit.*, pp. 146-157, *passim*.
- 28 HUGUET SEGARRA, R., «Ruinas del Castillo de la Magdalena», *Revista de Castellón*, 24, Castellón, 1913, pp. 6-8; HUGUET SEGARRA, R., «Sobre el valor de una tradición», *Revista de Castellón*, 49, Castellón, 1914, pp. 8-9; HUGUET, R., «El Museo Provincial de Castellón», *op. cit.*; i HUGUET SEGARRA, R., «Vías romanas de la provincia de Castellón», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1916, pp. 113-118. Sobre R. Huguet: ARASA I GIL, F., *Abans de Jaume I. Castelló de la Plana des de la Prehistòria fins al període andalusí*, Castelló de la Plana, 2019, pp. 46-47. Pren possessió del seu càrrec com a vocal de la CPM en la reunió del 6/11/1907 i és proposat com a secretari en la del 25/10/1909: OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, pp. 218-220, núm. 1-2.

git per C. Sarthou, on tracta de les vies romanes i reuneix diverses troballes arqueològiques il·lustrades amb algunes fotografies²⁹.

J. Peris Fuentes (Borriana, 1854-1939), advocat, jutge i alcalde de la població, va recollir notícies i peces arqueològiques de Borriana, Almenara i la Ribera de Cabanes, on tenia propietats, amb les quals va formar una petita col·lecció. És autor d'un article on dona a conèixer els jaciments arqueològics que havia localitzat a la Ribera de Cabanes, entre els quals es troben els del Tossal del Mortòrum, on va realitzar una excavació cap a 1915, i la Torre de la Sal³⁰. El seu cosí M. Peris Fuentes (1857-1932), també alcalde de Borriana, fou poeta, escriptor i historiador. Va publicar diversos articles sobre els castells de Miravet i Sufera, els antics noms del riu Millars, les vies romanes, els *Barros saguntinos*, el Castell de la Magdalena, la Lusitània, Sagunt i un llibre sobre Borriana de 1931 amb notícies arqueològiques³¹. També de Borriana, posteriorment, en la seua història de la població de 1932 F. Roca esmenta les troballes arqueològiques d'època romana a la Regenta³², com també ho farà el 1933 V. Forner³³.

En novembre de 1928 J. Tuixans va publicar en la premsa la notícia de la troballa de dues urnes funeràries a la partida del Boverot d'Almassora, que datava en l'Eneolític pel seu paregut amb les restes de Villa Filomena (Vila-real)³⁴. Anys després les va donar al

29 HUGUET, R., en C. SARTHOU, *Provincia de Castellón, op. cit.*, pp. 181-208.

30 PERIS FUENTES, J., «Escarceos arqueológicos. Castellón y sus cercanías», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III, Castellón, 1922, pp. 218-223. Sobre les seues troballes, també: GARCÍA COLLADO, F. «La «Cenieta» y sus alrededores», *Revista de Castellón*, 52, Castellón, 1915, pp. 13-15. Sobre la seua família: MESADO OLIVER, N., «Tras la 'saga' de los Peris Fuentes», en CABEDO, R. i BURDEUS, L., *Burriana 1882-1936. El Puerto, Burriana*, 2000, pp. 13-27, Burriana.

31 PERIS FUENTES, M., «Miravet», *Revista de Castellón*, 46, Castellón, 1914, pp. 1-3; 48, pp. 3-5; i 51, pp. 10-13; PERIS FUENTES, M., «Sobre vías romanas en la Provincia de Castellón», *Revista de Castellón*, 52, Castellón, 1914, pp. 4-6; i 54, pp. 9-12; PERIS FUENTES, M., «Los barros saguntinos», *Arte y Letras. Revista de Castellón*, 3, Castellón, 1915, pp. 1-3; PERIS FUENTES, M., «El antiguo Castellón», *Arte y Letras. Revista de Castellón*, 6, Castellón, 1915, p. 12; i 7, pp. 2-3; PERIS Y FUENTES, M., «Denominaciones del Mijares», *Arte y letras. Revista de Castellón*, 12, Castellón, 1915, pp. 1-2; PERIS Y FUENTES, M., «Rectificaciones históricas. La Lusitania primitiva», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, I, Castellón, 1920, pp. 65-68, 96-100, 143-146 i 193-196; PERIS Y FUENTES, M., «Sagunto», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III, Castellón, 1922, pp. 318-321, 354-356 i 381-385; PERIS Y FUENTES, M., «Miravet-Fontallá. Hallazgos arqueológicos», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, VII, Castellón, 1926, pp. 177-180; i PERIS Y FUENTES, M., *Burriana histórica. Guía comercial de Burriana*, Valencia, 1931, p. 8.

32 ROCA Y ALCAYDE, F., *Historia de Burriana*, Castellón, 1932, p. 32.

33 FORNER TIGELL, V., «Una colonia fenicia en el término de Burriana», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, 1933, pp. 252-272.

34 TUIXANS, J., «Sepulturas eneolíticas en el «Boverot» en término de Almazora», *Heraldo de Castellón*, 23/11/1928, Castellón.

Museu de Prehistòria de València, on es conserven. Més endavant P. Bosch les va atribuir al període del Ferro Antic, amb una datació en els segles VIII-VII aE³⁵.

Al Baix Maestrat, l'advocat J. Chillida, natural d'Albocàsser i establert a Vinaròs, esmenta la troballa de restes de diverses èpoques al Puig de la Misericòrdia³⁶. En aquesta comarca també cal destacar el treball del mestre valencianista i introductor de noves tècniques pedagògiques A. Porcar Candel (1904-1947), que l'any 1935 va publicar un article amb notícies arqueològiques de Càlig (el Baix Maestrat)³⁷. A l'Alt Palància el mestre J. Ribelles i el metge G. Guillén de Viver van localitzar les restes prehistòriques de les coves del Sargal, notícia que va arribar a la CPM³⁸. També destaca el treball del botànic C. Pau Español, que l'any 1931 va publicar un article sobre alguns jaciments ibèrics de la comarca, entre altres el Castillarejo (Masía del Coronel), Altamira i la Masía de Tristán (Sogorb)³⁹.

En el camp de l'epigrafia, a la comarca de l'Alt Millars, l'any 1908 J. Fornás Gil va donar a conèixer un interessant epitafi poètic de Montán en un llibre sobre la població, que a través del canonge R. Chabás va arribar a F. Fita, que el va publicar⁴⁰. A principis de la dècada següent, C. Sarthou va publicar tres troballes epigràfiques de Borriana, Nules i Vila-real⁴¹, que va comunicar a la RAH i també va publicar el seu director F. Fita

-
- 35 BOSCH GIMPERA, P., «Las urnas del Boverot (Almazora) y las infiltraciones célticas en tierras valencianas», *Archivo de Prehistoria Levantina*, IV, Valencia, 1953, pp. 187-193.
- 36 CHILLIDA MELIÀ, J., «Hallazgo arqueológico en Vinaroz», *Correo Ibérico*, 21/02/1908, Tortosa; CHILLIDA MELIÀ, J., «Apuntes arqueológicos relacionados con el lugar que ocupa el ermitorio de N^a Sra. de la Misericordia y San Sebastián de Vinaroz», *Revista de San Sebastián*, 19, Vinaroz, 1909, pp. 325-330; CHILLIDA MELIÀ, J., «Apuntes arqueológicos relacionados con el lugar que ocupa el ermitorio de N^a Sra. de la Misericordia y San Sebastián, de Vinaroz», *Revista de Castellón*, 32, Castellón, 1913, pp. 5-7; i BORRÁS JARQUE, J. M., *Història de Vinaròs*, Tortosa, 1929, p. 14.
- 37 PORCAR CANDEL, A., «Noves aportacions a la prehistòria del Maestrat», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castellón, 1935, pp. 354-357.
- 38 Van ser donades a conèixer per J. Tuixans: *Heraldo de Castellón*, 29/06/1928, 4/09/1928 i 3/10/1928. OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 259, núm. 36.
- 39 PAU ESPAÑOL, C. «Muros y Castros de Segorbe», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, 1931, pp. 121-122. Una fotografia d'aquest autor d'una fortificació ibèrica de la comarca es pot veure en: SARTHOU, C., *Provincia de Castellón*, *op. cit.*, p. 197.
- 40 FORNÁS GIL, J., *Descripción histórica y topográfica de la villa de Montán*, Valencia, 1908, p. 15; FITA, F., «Nuevas inscripciones de Carmona y Montán», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LV, Madrid, 1909, pp. 284-287. Aquest va demanar una fotografia de la inscripció a l'ajuntament, que li va comunicar la impossibilitat de satisfer la seua petició ja que a la població no hi havia fotògraf.
- 41 SARTHOU CARRERES, C., «Descubrimiento de una lápida romana en Burriana», *Revista de Castellón*, 16, Castellón, 1912, pp. 3-4; SARTHOU CARRERES, C., «Descubrimiento de otra lápida romana en Nules», *Revista de Castellón*, 31, Castellón, 1913, p. 16; i SARTHOU CARRERES, C., «Una lápida romana en Villarreal», *Revista de Castellón*, 38, Castellón, 1913, p. 1. Sobre la comunicació de la tro-

amb l'estela ibèrica de Cabanes i la inscripció romana d'Almenara de la col·lecció de J. Peris⁴². A principis de l'any 1911 es va trobar una inscripció romana a prop de Viver, de la qual va donar notícia J. Martínez Aloy⁴³. Més endavant, el 1919 es va trobar el coronament d'un altar funerari a Borriol, que va publicar J. J. Senent⁴⁴. Poc després, l'any 1921 es va trobar una inscripció romana al Mas de Boix d'Albocàsser que es va donar a conèixer en la premsa valenciana⁴⁵.

A la comarca dels Ports es va produir una important troballa al Mas de les Solanes (Morella), on l'any 1918 aparegueren unes restes arqueològiques d'època ibèrica i possiblement tardoantiga, amb peces destacades com un anell de bronze i dues monedes ibèriques, que M. Bordàs va publicar en la revista *Morella y su Comarca*⁴⁶. Posteriorment, el 1929 les va visitar també el sacerdot i historiador morellà M. Milián Boix, que en va donar notícia en el catàleg de la primera exposició morellana d'art i en unes notes inèdites. En aquella, realitzada l'any 1928, va incloure alguns fragments de ceràmica i

---

balla a la RAH: MORA, G., TORTOSA, T. i GÓMEZ, M.ª A., *Comisión de Antigüedades, op. cit.*, pp. 54-55, CACS/9/7950/6 i CACS/9/7950/7(1-3).

- 42 FITA, F., «Inscripciones romanas de Nules y Villarreal en la Provincia de Castellón de la Plana», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXIII, Madrid, 1913, pp. 582-586; i FITA, F., «Lápidas ibéricas de Cabanes y romanas de Almenara, Villarreal y Tarragona», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXIV, Madrid, 1914, pp. 193-199. Aquests articles foren reproduïts per la Revista de Castellón, de la qual era director literari L. del Arco, acadèmic de la RAH: FITA, F., «Sobre epigrafía castellanense. Nuevos hallazgos de lápidas», *Revista de Castellón*, 51, Castellón, 1914, pp. 6-9; i FITA, F. (1914): «Sobre epigrafía castellanense. II», *op. cit.*, pp. 7-11. La inscripció ibèrica degué trobar-se l'any 1913. L. del Arco li va donar notícia de la troballa a F. Fita, i C. Sarthou li va enviar una fotografia a aquest, que la va publicar per a disgust del J. Peris. En la reunió de la CPM del 29/01/1914 C. Sarthou va presentar les fotografies de la estela ibèrica i d'una inscripció d'Almenara de la col·lecció de J. Peris que havia enviat a la RAH: OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 232, núm. 13.
- 43 MARTÍNEZ ALOY, J., «Arqueología valenciana en 1911», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1912, p. 219; i GÓMEZ SERRANO, N., «Salterio Arqueológico. Las Cuevas del Sargal, en Viver de las Aguas VI», *Las Provincias*, 23/11/1929, València.
- 44 En la reunió de la CPM del 30/01/1919 J. J. Senent informa de la troballa de la inscripció, i aquesta li encarrega que faça les gestions per adquirir-la, que acorda proposar-lo com a corresponent de la RAH: OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 237, núm. 17. SENENT, J. J., «Hallazgo arqueológico en Borriol», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, V, Valencia, 1919, pp. 48-49; SENENT, J. J., «Hallazgo arqueológico en Borriol», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, I, Castellón, 1920, pp. 5-7.
- 45 ALMUNIA, J. L., «La Arqueología Valenciana en 1921 y 1922», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1923, p. 272. Posteriorment es va publicar en: MILLÀS I VALLICROSA, J., «Inscripciones romanes paganes», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII, Barcelona, 1931, p. 287.
- 46 BORDÁS, M., «Los restos arqueológicos del Mas de Solanes I-IV», *Morella y su Comarca*, 21, 22, 24 i 25, Morella, 1920, pp. 165-166, 171-172, 180 i 143-144.

altres objectes d'aquell jaciment i monedes ibèriques i romanes de Morella⁴⁷. Posteriorment, al *Inventario Monumental Dertosense*, redactat entre 1933 i 1935 però que es va publicar l'any 2013, cita una inscripció romana de Forcall i reproduïx la fotografia d'una segona⁴⁸. En aquesta mateixa comarca podem afegir la figura del sacerdot R. Ejarque, que en la seua història de l'ermitori de la Balma publicada l'any 1934 cita una fortificació prop del Mas del Roquer⁴⁹. També l'eclesiàstic M. Betí Bonfill, historiador que fou membre de la CPM, en alguns articles fa referència a la troballa de restes arqueològiques, d'època romana a Sant Mateu, i de ceràmica ibèrica al Castell de la Magdalena (Castelló de la Plana) i al seu probable origen en aquesta època⁵⁰

J. B. Porcar Ripollés (1889-1974) va ser un reconegut pintor castellanenc que va estudiar a València i Barcelona (Fig. 1). Aficionat a l'arqueologia i de formació en bona part autodidacta, va explorar els jaciments arqueològics del terme municipal de Castelló de la Plana i altres veïns com Borriol⁵¹. El 1931 va començar a publicar al butlletí de la SCC alguns articles on donava a conèixer els resultats de les seues exploracions en jaciments com el Castell de la Magdalena, les Serretes, la Cova de la Seda, el camí romà d'en Trilles, la Font de la Reina, el Pla del Moro, la Séquia de l'Obra, el Tossal Gros i el Castellet. L'any 1933 va publicar un treball sobre els jaciments coneguts a la zona costanera del terme municipal, on n'assenyala fins a 25. L'any 1935 va documentar un

-
- 47 MILIÁN BOIX, M., *Primera Exposición Morellana de Arte*, Tortosa, 1928, p. 37; MILIÁN BOIX, M., *Notas inéditas sobre Les Solanes*, Morella, 1929; i MILIÁN BOIX, M., en AADD, *Homenaje a Mosén Milián*, Castellón, 1987, pp. 150 i 167-168. El catàleg d'aquesta exposició es va reproduir als n.ºs X, XI, XII i XIII del butlletí de la SCC. També va redactar un breu apartat sobre Morella la Vella en: BEGUÉS, A., *Guía geográfico-histórico-descriptiva de la ciudad de Morella*, Valencia, 1929, pp. 170-172.
- 48 MILIÁN MESTRE, M., ALANYÀ I ROIG, J. i MONFERRER I GUARDIOLA, J., *Manuel Milián Boix. Inventario General Dertosense. Diócesis de Tortosa*, Castelló de la Plana, 2013, pp. 178; *Inv.*, pp. 168 i 284.
- 49 EJARQUE, R., *Historia de Nuestra Señora de la Balma*, Tortosa, 1934, p. 21.
- 50 BETÍ BOFILL, M., «Nota històrica», *Los Ángeles*, 4, San Mateo, 1925, pp. 45-46: en juliol de 1925, en les obres que es feien al carrer Sant Doméneq, al costat de l'església arxiprestal i prop del barranc del Palàcio, es van aparèixer restes romanes; tanmateix, és un dels pocs autors que opinava, que la *mansio Intibilis* de la Via Augusta no es trobava a Sant Mateu. Sobre el Castell de la Magdalena: BETÍ BONFILL, M., «Orígenes de Castellón. Sus primeros Señores», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, VII, Castellón, 1926, pp. 31-35.
- 51 Sobre la seua activitat arqueològica: ARASA, F., «Breu semblança» en PERIS, J. (coord.), *Porcar 1889-1974*, Castellón, 1991, pp. 53-66; ARASA, F., en DÍAZ-ANDREU, M., MORA, G. i CORTADELLA, J. coords., *Diccionario Histórico de la Arqueología Española*, Madrid, 2009, p. 526. En particular sobre Castelló de la Plana: ARASA I GIL, F., *Abans de Jaume I, op. cit.*, pp. 51-53. Vegeu també l'autobiografia: PORCAR RIPOLLÉS, J. B., *Trencs, moradures i verducs*, Castellón, 1974; i la biografia de PUERTO MEZQUITA, G., *El Pintor Porcar*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón, 1964.

monument romà a la partida de Coscollosa. El descobriment d'una cova amb pintures rupestres a la partida de la Joquera de Borriol el 1932, va suposar el principi de la que des d'aleshores seria la seua principal línia de treball, l'art rupestre, que trobaria la seua màxima expressió amb l'estudi de les pintures d'Ares del Maestre a partir de 1934, sobre les quals va publicar diversos articles. També, de manera paral·lela, va continuar treballant a Borriol, on va excavar un forn de ceràmica ibèrica al Tossalet de les Forques⁵². Després de la guerra civil, va continuar publicant nombrosos treballs, principalment sobre art rupestre.

F. Esteve Gálvez (1907-2002) fou un important investigador de l'arqueologia castellonenca⁵³. Amb una precoç vocació per aquesta disciplina⁵⁴, va estudiar a la Universitat de Barcelona el 1925, on es va llicenciar en Filosofia i Lletres el 1931. Allí va estudiar, entre altres, amb el professor P. Bosch Gimpera, a qui havia conegut en el seu viatge a Castelló del 1923. El 1931 va ingressar a la *Universidad Central* de Madrid per a fer el doctorat, que va finalitzar el 1935 amb la defensa de la seua tesi doctoral *Estudios acerca de la cerámica cardial y el origen del vaso campaniforme*⁵⁵. Va ser, així, el primer

-
- 52 PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, 1931, pp. 107-115 i 198-209; PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. La pintura rupestre de la Joquera», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, 1931, pp. 228-235; PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Platja de Castelló», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, 1933, pp. 79-89; PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. El Borriol prehistòric», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, 1933, pp. 237-251; PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibèrica a Borriol», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, 1933, pp. 490-499; PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Construcció romana de la Senda de la Palla», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castellón, 1935, pp. 229-235.
- 53 OLUCHA, F. i VICIANO, J. LI., «Unes notes per a la biografia del Dr. Francesc Esteve», *Penyagolosa*, 2, Castelló, 2001, pp. 29-42; RABASSA I VAQUER, C., «Esteve i Gálvez, Francesc», en SIMON I TARRÉS, A., *Diccionari d'historigrafia catalana*, Barcelona, 2003, pp. 455-456; ARASA, F., en DÍAZ-ANDREU, M., MORA, G. i CORTADELLA, J., *Diccionario Histórico de la Arqueología Española*, op. cit., pp. 259-260; MAGDALENA NOM DE DÉU, J. R., en ESTEVE GÁLVEZ, F., *En el entorno de las aguas luminosas. El crucero universitario 1933*, Zaragoza, 2010, pp. 17-30; i ARASA, F., *Abans de Jaume I*, op. cit., pp. 53-55. Sobre la seua infantesa i primera juventut es pot veure el volum de les seues memòries: ESTEVE, F., *En la claror de l'alba*, op. cit.
- 54 L'any 1924 va guanyar la primera edició del concurs convocat per la CPM per a treballs d'investigació sobre el Patrimoni Històric-Artístic amb un treball sobre els jaciments que havia explorat als termes municipals de Castelló de la Plana i Borriol, dotat amb 150 pessetes: OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», op. cit., p. 246, núm. 26, del 20/06/1924.
- 55 Sobre la seua etapa d'estudis a Barcelona i Madrid: ESTEVE GÁLVEZ, F., *El goig de créixer*, op. cit., 1996. També: GRACIA ALONSO, F., *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*, Madrid, 2011, pp. 207, 209 i 211; i GRACIA, F. i FULLOLA, J. M., *El sueño de una generación. El crucero universitario por el Mediterráneo de 1933*, Barcelona, 2006, pp. 96-97.

castellonenc que es va doctorar en Prehistòria, i un dels escassos valencians que va aconseguir-ho abans de la guerra civil. Des de la refundació del Museu Provincial el 1930, hi va estar implicat, al principi com a secretari de la Comissió Gestora i des del 1933 com a conservador⁵⁶. El 1933 va aconseguir també la plaça de professor a l'Institut Ribalta, que va exercir fins al final de la guerra civil. Els seus treballs primerencs d'exploració dels jaciments arqueològics del terme municipal de Castelló de la Plana els cita el professor P. Bosch en 1924⁵⁷. A pesar de la seua formació especialitzada, en aquests anys no va publicar cap article d'arqueologia, ja que totes les seues publicacions aparegueren després de la guerra civil. Tanmateix, en el seu arxiu personal, que va donar al Museu de Belles Arts de Castelló, es conserven alguns manuscrits sobre les seues exploracions i estudis, entre altres de jaciments com Villa Filomena (Vila-real) i el Tossal de Mortòrum (Cabanes).

ELS ESTUDIOSOS FORANS

La presència per les nostres terres d'estudiosos valencians aficionats a l'arqueologia, on normalment residien de manera temporal per raons professionals, comença al final del segle XIX amb la figura del metge L. Cebrián Mezquita (1851-1934), que exercí a Almenara entre 1874 i 1882, on va estudiar alguns jaciments com l'ibèric i medieval del Castell, el medieval del Puig del Cid i el romà i tardoantic de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara), així com la vil·la romana del Pla (la Llosa)⁵⁸. Aquesta trajectòria la van seguir altres tres personatges que amb els seus treballs van aportar interessants troballes arqueològiques: l'inspector de Primera Ensenyança J. J. Senent Ibáñez, el bibliotecari F. Almarche Vázquez i el mestre J. Chocome-li Galán. Altres publicaven en la premsa notícies sobre troballes arqueològiques, com J. Martínez Aloy, o feien eixides de camp, de les quals deixaven constància en cròniques i articles, com N. P. Gómez Serrano. Finalitzarem amb la figura de P. Bosch Gimpera, l'investigador més destacat a Catalunya en el camp de l'arqueologia.

En la segona dècada del segle destaca la figura de J. J. Senent Ibáñez (1883-1948), mestre d'idees valencianistes, renovador de la pedagogia i fundador de diverses colò-

56 Sobre el seu paper en el procés de constitució del museu: OLUCHA MONTINS, F., «El Museu de la Diputació Provincial de Castelló, 1934-1937. Una realitat frustrada», *Estudis Castellonencs*, 2, Castelló de la Plana, 2017-18, pp. 58-60.

57 BOSCH, P. «Els problemes arqueològics», *op. cit.* pp. 89-90. Concretament són el Castell de la Magdalena, les Serretes, la Cova de la Seda, el Castellet i la Séquia de l'Obra.

58 Sobre L. Cebrián Mezquita, metge, escriptor, polític i historiador que fou cronista de la ciutat de València, vegeu: ARASA I GIL, F., «Lluís Cebrián Mezquita: l'arqueologia en l'obra d'un destacat representant de la Renaixença», *Saitabi*, 64-65, València, 2014-15, pp. 183-202. La major part de la seua obra històrica és inèdita i es conserva al *Archivo General* de la *Universidad de Navarra (Relación de Fondos Personales. Luis Cebrián Mezquita)*, Pamplona.

nies d'estiu⁵⁹. Entre els anys 1914 i 1920 va treballar d'inspector de Primera Ensenyança a Castelló, quan va organitzar les colònies de Lluçena i Castelló de la Plana. Aficionat a l'arqueologia, en aquests anys va descobrir nombrosos jaciments i interessants peces a les comarques castellonenques que en part van passar a formar part de la seua col·lecció, que malauradament es va dispersar després de la seua mort⁶⁰. Alguns dels seus descobriments se situen a la comarca dels Ports. El mateix any que es trobava el conjunt d'art rupestre de la Valltorta, donava a conèixer el de Morella la Vella (Morella) en un article al diari *Las Provincias*⁶¹, on també esmentava una sèrie de jaciments arqueològics que hi havia visitat, alguns ja coneguts: la Roca del Migdia (Morella), la Moleta dels Frares (Forcall) i la Roca Parada (Cinctorres); i dos més que hi havia localitzat en el curs de les seues excursions: la Mola de Sénia (Coratxà) i la Mola de Morella la Vella (Morella)⁶². També va trobar algunes destrals de pedra polida al Boixar i Coratxà.

D'aquest període van quedar les seues primeres publicacions sobre arqueologia. La primera va ser sobre una troballa epigràfica a Borriol, que com hem vist va publicar inicialment al butlletí del CCV l'any 1919 i, amb la constitució de la SCC i la preparació del primer número del seu butlletí, també en aquest l'any 1920. La relació amb P. Bosch i l'IEC, ja consolidada el 1917, li va facilitar la publicació d'alguns articles al volum sisè del seu Anuari, lliurats l'any 1920⁶³, que veié la llum l'any 1923. En el primer donava a conèixer alguns jaciments ibèrics de les comarques de l'Alt Maestrat i la Plana Alta: la necròpolis del Mas d'en Rieres (les Coves de Vinromà), el poblat dels Racons i la necròpolis de les Sitges (la Torre d'en Doménec), el Puig Pedró (Vilanova d'Alcolea), el

-
- 59 Era amic i cunyat de N. P. Gómez Serrano: GÓMEZ CASAN, R., *Nicolau Primitiu Gómez Serrano (1877-1971). Una aproximació a la seua vida*, València, 1997, pp. 52 i 83; MAYORDOMO PÉREZ, A. i AGULLÓ DÍAZ, M.ª C., *La renovació pedagògica al País Valencià*, València, 2004, pp. 223 i 226.
- 60 HERNÁNDEZ, M. i ENGUIX, R., «El Servei d'Investigació Prehistòrica i l'Arqueologia Valenciana», en BONET, H., DE PEDRO, M.ª J., SÁNCHEZ MOLINA, Á. i FERRER, C. (Coord.), *Arqueologia en Blanc i Negre*, op. cit., pp. 23-24; MELCHOR MONSERRAT, J. M., en DÍAZ-ANDREU, M., MORA, G. i CORTADELLA, J. (coords.), *Diccionario Histórico de la Arqueología Española*, op. cit., pp. 615-616.
- 61 SENENT IBÁÑEZ, J. J., «Sobre prehistoria del Maestrazgo. Nuevas pinturas rupestres en Morella la Vella», *Las Provincias*, 17/10/1917, València.
- 62 Altres referències posteriors sobre aquests jaciments en: ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica*, op. cit., p. 159; BOSCH GIMPERA, P. «Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques d'Aragó i del Regne de València», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, p. 464; BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», op. cit., p. 91; BEGUÉS, A., *Guía geográfico-histórico-descriptiva*, op. cit., pp. 172-174.
- 63 GRACIA ALONSO, F. i CORTADELLA, J., «La institucionalización de la arqueología en Cataluña: el Servei d'Investigacions Arqueològiques del Institut d'Estudis Catalans», en BELÉN DEAMOS, Mª B. i BELTRÁN FORTES, J. (Eds.), *Las instituciones en el origen y desarrollo de la arqueología en España*, SPAL Monografías, X, Sevilla, 2007, pp. 316-317.

Tossal de la Balaguera (la Pobla Tornos) i el Tossal de l'Assut (Borriol), dels quals havia reunit algunes importants peces amb què degué començar a formar la seua col·lecció arqueològica⁶⁴. En la segona, publicada en col·laboració amb P. Bosch, estudien la torre ibèrica de Foios (Llucena, l'Alcalatén); aquest s'hi va desplaçar l'any 1920 per tal d'estudiar-la i veure els materials que s'hi havien trobat, conclouent que era de cronologia tardana com l'existent al poblat de Sant Antoni de Calaceit que aquest havia excavat anys enrere⁶⁵. Finalment, en la tercera estudiava la Via Augusta entre els rius de la Sénia i Millars, on es troben els trams millor conservats, donant a conèixer el fragment d'un mil·liari trobat a Traiguera i el jaciment de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea), que identificava amb la *mansio Ildum*⁶⁶.

F. Almarche Vázquez (1875-1927), historiador, bibliotecari i arxiver, fou pioner en l'estudi de la cultura ibèrica al País Valencià amb la publicació de la primera monografia que recollia totes les troballes que s'hi havien efectuat⁶⁷. En el segon període en què pot dividir-se la recerca sobre la cultura ibèrica, que comença a principis de segle amb la publicació del llibre de P. Paris, l'obra de F. Almarche és l'única síntesi territorial i l'obra més destacada fins a la publicació dels primers resultats de les excavacions del SIP a la Bastida de les Alcusses el 1928. Entre 1913 i 1916 fou el cap de la biblioteca provincial de Castelló i membre de la CPM, període en què va coincidir amb J. J. Senent i va visitar alguns jaciments ibèrics de les nostres comarques⁶⁸. Es tracta d'un treball redactat a partir d'un cicle de conferències a l'Ateneu Pedagògic de València, al qual van seguir una sèrie de dotze articles publicats a la seua revista *El Educador Contemporáneo* i finalment es van aplegar en un llibre. En la compilació de notícies que divideix en dos apartats dedicats a les inscripcions i a les troballes d'aquesta època en general, segueix un

64 SENENT IBÁÑEZ, J. J., «Estacions ibèriques entre el riu Cenia i el Millars (Castellón)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, pp. 619-621.

65 BOSCH GIMPERA, P. i SENENT IBÁÑEZ, J. J., «La torre ibèrica de Llucena del Cid», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, pp. 621-624. Contràriament al que s'ha dit en ocasions, en aquesta torre no es van fer excavacions.

66 SENENT IBÁÑEZ, J. J., «Del riu Cènia al Millars.- La Via Romana», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, pp. 723-724.

67 ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica*, op. cit. Sobre ell es poden veure els següents treballs: ALMELA I VIVES, F., «L'historiador Almarche», *La Paraula Cristiana*, abril, Barcelona, 1928, pp. 302-313; i sobretot el recent de: MARTÍ OLIVER, B i ENGUIX ALEMANY, R., «Francesc Almarche i l'antiga civilització ibèrica al Regne de València», *Homenaje a la profesora Carmen Aranegui Gascó*, ARASA, F. i MATA, C. (Eds.), *Saguntum PLAV*, Extra-19, València, 2017, pp. 59-73.

68 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», op. cit., p. 231; ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica*, op. cit., pp. 77-78. És el cas del Castell d'Asens (Benassal), població que degué visitar pel seu conegut manantial (la Font d'en Segures), d'on diu expressament que hi havia arreplegat fragments de ceràmica que guardava i que possiblement degueren passar al recentment constituït Museu de Prehistòria de la Diputació de València que quan va morir va adquirir la seua col·lecció de ceràmica.

ordre alfabètic per poblacions i mostra un gran coneixement de la bibliografia, que en el nostre cas es justifica per la seua estada a Castelló de la Plana com a bibliotecari, on es va relacionar amb els estudiosos locals, dels quals cita expressament R. Huguet i J. Peris. A més de les troballes d'art rupestre de la Valltorta i Morella la Vella que ja hem citat, de les comarques castellonenques inclou les inscripcions i jaciments de les següents poblacions: Alcalà de Xivert, Betxí, Benassal, Cabanes, Castelló de la Plana, Morella, la Pobra Tornesa, Sogorb i Traiguera.

Altres dos personatges valencians que de manera diferent també es van ocupar de l'arqueologia castellonenca són l'historiador de l'art i polític valencià J. Martínez Aloy, que en els primers anys de segle va publicar al diari *Las Provincias* y al seu *Almanaque* anual les notícies sobre diverses troballes arqueològiques que es van produir en terres castellonenques. El segon és N. P. Gómez Serrano que va ser el membre més actiu del CCV en el camp de l'arqueologia, i en les dècades de 1920-30 va fer nombroses excursions per jaciments valencians i alguns castellonencs, de vegades amb grups d'estudiosos de diversa procedència, recollint notícies d'interés que publicava en la premsa i en la revista d'aquell centre. Entre altres que va visitar podem mencionar les Coves del Sargal, la partida de Ula, Los Cabillos i l'Ermita de San Miguel (Viver), el Pico del Nabo i Altamira (Sogorb), el Castillo de Ismael (Altura), el Puig del Cid i el Castell d'Almenara, els castells de la Vilavella i Montornés (Benicàssim), etc⁶⁹. D'una excursió a l'Arc de Cabanes de 1933 es conserva una fotografia on es distingeixen l'estudiós alacantí P. Ibarra, els catedràtics de la UV L. Gonzalvo i L. Pericot i el també professor d'aquesta E. Gómez Nadal, A. Schulten i M. Almagro, que va començar a estudiar en la UV (1928-30) i aleshores ja era professor ajudant de la càtedra d'Història Primitiva de l'Home de H. Obermaier a la Universitat Central de Madrid⁷⁰.

J. Chocomeli Galán (1893-1946), natural de Xàtiva, l'any 1935 va exercir de mestre a la població de Benassal⁷¹. Aficionat a l'arqueologia i col·laborador del SIP des del 1934, en els mesos de la seua estada va realitzar una intensa tasca de prospecció principalment al terme municipal de Benassal, però també als de Culla i Ares del Maestre, on

69 GÓMEZ SERRANO, N. P., «Sitana. Contribución al estudio toponímico de la «Ora Marítima» de Rufo Festo Avieno», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 1, Valencia, 1928, p. 198; GÓMEZ SERRANO, N., «Salterio Arqueológico», *op. cit.*; GÓMEZ SERRANO, N. P.: «Secció d'Antropologia i Prehistòria», *op. cit.*, 1929, p. 200; GÓMEZ SERRANO, N., «Secció d'Antropologia i Prehistòria. Resum dels treballs de la Secció», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 8, Valencia, 1931, p. 78; GÓMEZ SERRANO, N., «L'any arqueològic valencià», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1932, p. 113; i GÓMEZ SERRANO, N. P., «Secció d'Antropologia i Prehistòria», *op. cit.*, 1933, pp. 31-32.

70 BONET, H., DE PEDRO, Mª J., SÁNCHEZ MOLINA, Á. i FERRER, C., *Arqueología en Blanco y Negro*, *op. cit.*, p. 41.

71 ARASA I GIL, F., «Entre Ares i Benassal: les prospeccions de J. Chocomeli a l'Alt Maestrat l'any 1935», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 36, Castelló, 2028, pp. 5-25

va localitzar les pintures rupestres esmentades i diversos jaciments que no va arribar a publicar⁷². La seua intensa dedicació als treballs arqueològics va fer que descurés les seues tasques pedagògiques, el que va portar al fet que se li obrís un expedient que va acabar amb la seua marxa de Benassal a principis d'octubre. Amb la col·laboració d'I. Ballester, director del SIP, i seua el suport econòmic, va realitzar una excavació i va adquirir algunes peces arqueològiques que es conserven al Museu de Prehistòria de València (Fig. 2), entre les quals destaquen l'estela antropomorfa del Mas de Quico (Ares del Maestre), que representa de manera esquemàtica la figura d'una dama ibèrica⁷³, i la inscripció del Mas de Corbó de Dalt (Benassal)⁷⁴. L'única excavació que va realitzar fou al Mas de la Foia (Benassal), on s'havia trobat una gran destal de pedra polida que també va entregar al SIP. Entre els jaciments que va localitzar es troben els prehistòrics de la Cinglada (Ares del Maestre) i el Mas de la Foia (Benassal); els ibèrics del Tossal de la Serrada (Ares del Maestre) i el Tossal de Centelles (Benassal); i l'andalusí del Mas de Forés de Dalt (Benassal).

P. Bosch Gimpera (1891-1974) va ser el director del SIA de l'IEC des de la seua constitució en 1915, el primer servei tècnic d'arqueologia creat a Espanya, i catedràtic d'Història Universal Antiga i Mitjana de la Universitat de Barcelona des de 1916⁷⁵. Des de ben aviat va mostrar interès per l'arqueologia valenciana, i en particular per la cultura ibèrica, de la qual va defensar la seua tesi doctoral sobre la ceràmica⁷⁶. El primer viatge de recerca a terres castellonenques el va fer l'any 1917, arran del descobriment de les pintures rupestres de la Valltorta, que conegué a través de J. J. Senent. Posteriorment, l'any 1920 tornà per a estudiar la Torre de Foios (Llucena, l'Alcalatén), que també conegué per aquest. Aquests contactes i els seus viatges li permeteren conèixer de primera mà l'arqueologia castellonenca, com mostrava en dos treballs publicats l'any 1923 a l'Anu-

72 La notícia sobre les seues troballes es va publicar a la premsa de Barcelona i Castelló: *La Vanguardia* (28/06/1935) i *Heraldo de Castellón* (29/06/1935). De les seues troballes en feu una relació: BALLESTER TORMO, I., *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en los años 1935 a 1939*, València, 1942, pp. 20, 36-37 i 129-133, lám. III i XII. La correspondència entre tots dos es conserva a l'arxiu del SIP.

73 IZQUIERDO, Mª I. i ARASA, F., «La estela ibèrica de La Serrada (Ares del Maestre, Castellón)». *Saguntum. PLAV*, 31, València, 1998, pp. 181-194.

74 FLETCHER VALLS, D., *Textos ibéricos del Museo de Prehistoria de Valencia*. SIP. STV, 81, València, 1985, p. 24, núm. 12, fig. 44, 2, lám. XL; i UNTERMANN, J., *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. 2. Die Inschriften*, Wiesbaden, 1990, E.9.1

75 Sobre P. Bosch: GRACIA ALONSO, F., *Pere Bosch Gimpera: universidad, política, exilio*. Madrid, 2011. Sobre el SIA de l'IEC: BALCELLS, A. i PUJOL, E., *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum I 1907-1942*, IEC, Barcelona, 2008, pp. 123-126; GRACIA, F. i CORTADELLA, J., «La institucionalització de la arqueologia en Catalunya», *op. cit.*, pp. 257-321; GRACIA, F., «L'IEC i la creació del SIA», *op. cit.*, pp. 99-134.

76 BOSCH, P., *El problema de la ceràmica ibèrica*, *op. cit.*

ari de l'IEC sobre els períodes eneolític i ibèric, aquest referit exclusivament al territori valencià⁷⁷. Des de la marxa de J. J. Senent a Alacant l'any 1920 i amb la reducció d'activitats del SIA durant la dictadura de Primo de Rivera, les seues visites i col·laboracions en terres castellonenques es van reduir molt.

Pocs anys després de la seua fundació, l'estiu del 1923 el va invitar la SCC a donar una conferència a Castelló, on va visitar alguns jaciments arqueològics de Castelló de la Plana, Almassora i Vila-real⁷⁸. La SCC li va demanar un treball per al seu butlletí, i l'any 1924 hi publicava un article sobre els problemes arqueològics de la província de Castelló en el número V⁷⁹, que pot considerar-se la fita que assenyalava l'inici de l'etapa científica en la història de l'arqueologia castellonenca. En aquest article es refereix a la seua visita i agraeix la col·laboració del pintor J. B. Porcar i de F. Esteve, que aleshores comptava setze anys i mostrava una precoç vocació per l'arqueologia.

EL COL·LECCIONISME D'ANTIGUITATS

El col·leccionisme d'antiguitats —especialment de monedes— era una activitat fortament arrelada entre les classes cultes la societat valenciana⁸⁰. Podem aproximar-nos al coneixement de les col·leccions d'aquesta mena existents a Castelló a primeries del segle XX a partir de diverses referències d'estudiosos i investigadors, com ara R. Huguet⁸¹. Hi destaca la numismàtica de l'enginyer L. Alloza Agut, una part de la qual

77 BOSCH, P., «Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques», *op. cit.*, pp. 463-466; BOSCH GIMPERA, P., «L'estat actual dels coneixements de la civilització ibèrica del Regne de València», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, pp. 624-629.

78 Se'n va fer ressò el diari *Las Provincias* del 16/08/1923. La visita tingué lloc pocs dies abans del dijous 16. Una referència epistolar a aquest viatge en: CASANOVAS ROMEU, À., «Una visió en clau intimista del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans. La correspondència entre Pere Bosch Gimpera i Josep Colomina Roca (1916-1925)», en ROVIRA I PORT, J. i CASANOVAS I ROMEU, À., *La dècada prodigiosa (1914-1924). L'arqueologia catalana, uns instrument vertebrador al servei de la Mancomunitat de Catalunya*, Barcelona, 2015, p. 82: «Desde Altafulla vaig anar a Castelló a veure allò de Villareal i unes altres estacions (una cova i diferents poblats) que han trovat aquella gent». Sobre aquest viatge: ESTEVE GÁLVEZ, F., «La vinguda del professor Bosch», *Anuario del Ateneo de Castelló*, 6, *Castellón*, 1993, pp. 9-18; i ARASA, F., «Breu semblança arqueològica de J. B. Porcar», *op. cit.*, p. 55.

79 BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, pp. 81-120.

80 Sobre el col·leccionisme d'antiguitats a Espanya: MORÁN, M. i CHECA, F., *El coleccionismo en España*, Madrid, 1985. Quant al País Valencià: ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica*, *op. cit.*, pp. 4 ss; GIL SALINAS, R., *Arte y coleccionismo privado en Valencia del siglo XVIII a nuestros días*, Valencia, 1994, pp. 38-55. Quant a Castelló: ARASA, F., «Arco de Cabanes. Observaciones críticas», *op. cit.*, pp. 175-177.

81 HUGUET, R. en SARTHOU, C., *Provincia de Castellón*, *op. cit.*, pp. 193-194 i 206-207.

procedia de les comarques dels Ports, la Plana Alta i l'Alt Palància. Està constituïda per un total aproximat de 1.100 monedes, i per una col·lecció de 43 destrals de pedra polida, majoritàriament procedents de les comarques del Baix Maestrat i els Ports que va anar adquirint en el curs dels seus treballs de construcció de carreteres, que l'any 1917 van estudiar P. Bosch i J. Colominas, de la qual en van fer un inventari amb la identificació, material, dimensions i dibuix esquemàtic, amb referència a les fotografies⁸². Totes dues van ser adquirides l'any 1971 per la Diputació i actualment es conserven al Museu de Belles Arts. R. Huguet destaca les col·leccions numismàtiques d'A. Ruiz, ja dispersa aleshores; i les molt reduïdes però procedents íntegrament de terres castellonenques de C. Huguet Breva, formada per diverses monedes de plata i bronze, i de J. Martín Pich, amb diversos auris conservats a flor d'encuny. També assenyalava que en la col·lecció del cronista de Sagunt A. Chabret (1846-1907) hi havia algunes monedes procedents de la província de Castelló.

L'any 1911 la societat de *Amigos del Arte*, constituïda el 1911 i presidida pel pintor V. Castell, va organitzar als salons del col·legi del carrer Herrero de Castelló de la Plana una *Exposició local de Artes é Industrias*, que comptava amb una *Sección de Arte Retrospectivo* en la qual hi havia una mostra d'algunes col·leccions numismàtiques, com la de la vídua de l'enginyer L. Alloza i alguns auris romans de la de J. Martín Pich. La CPM va acordar participar en l'organització i cedir algunes obres del museu⁸³. També altres poblacions comptaren amb exposicions d'art que mostraven objectes arqueològics, com la *Primera Exposició Morellana de Arte* que el 1928 va organitzar M. Milián Boix a Morella, de la qual parlarem més endavant.

M. González Martí, d'ascendència morellana i fundador del *Museo Nacional de Cerámica* de València l'any 1947, tenia alguns objectes arqueològics procedents de la comarca dels Ports en la seua col·lecció que apareixen citats en la bibliografia de l'època. L'any 1912 l'investigador francès E. Albertini esmenta la presència de monedes romanes d'aquesta procedència en la seua col·lecció, i el 1919 en publica un fragment d'inscripció llatina procedent de la Moleta dels Frares (Forcall)⁸⁴. Anys

82 BOSCH, P. i COLOMINAS, J., *Institut d'Estudis Catalans. Investigacions Arqueològiques. Actes. Tirig, Castelló, Burriana*, Barcelona, 1917, pp. 4-16, Arxiu del Museu Arqueològic de Catalunya: «Totes foren trovades a la província de Castelló pel difunt espòs de la Vda. Alloza, D. Leandro Alloza, haventse perdut les etiquetes que portaven les localitats exactes. Sols resta la del nº 4 que fou trovat á Morella». ARASA, F., «*Arco de Cabanes. Observaciones críticas*», *op. cit.*, p. 177.

83 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 223, núm. 5, del 8/06/1911; «La Exposició local de Artes é Industrias», *Arte y Letras*, 8, Castellón, 1911, p. 6.

84 ALBERTINI, E., «Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, IV, Barcelona, 1911-12*, p. 355; ALBERTINI, E., «Inscriptions d'Espagne», *Mélanges de l'École Française de Rome, XXXVII*, Paris, 1918-19, pp. 1918-19, 327-328, núm. 16. Aquesta inscripció es troba avui desapareguda.

més tard, el mateix M. González Martí cita dues monedes –una ibèrica i l'altra romana– trobades a Olocau del Rei⁸⁵.

E. Albertini també cita altres peces romanes de diferents col·leccions de poblacions castellenques⁸⁶, com algunes monedes ibèriques i romanes del metge i cronista de Sogorb C. Torres Fornés⁸⁷, i la figureta de bronze procedent de Traiguera que representa Mercuri i havia adquirit l'advocat J. Chillida a Vinaròs⁸⁸. Aquest havia format una petita col·lecció en la qual hi havia objectes de diverses èpoques, entre altres dues àmfores romanes trobades a prop de l'ermita de Sant Sebastià (Vinaròs)⁸⁹.

En la síntesi de l'arqueologia castellenca publicada l'any 1924 per P. Bosch Gimpera cita algunes col·leccions i peces arqueològiques conservades en diversos museus que aquest hi havia pogut veure⁹⁰. En primer lloc, a més de l'esmentada de destrals de pedra polida de l'enginyer L. Alloza, cita diverses peces d'altres dues col·leccions. De la de J. Peris Fuentes (Borriana), que posteriorment va passar en part al Museu Arqueològic de Barcelona, tenim una notícia prou detallada perquè l'any 1917 rebé la visita de la Comissió del SIA de l'IEC encapçalada per P. Bosch, que la descriu sumàriament, tot i que no la pogueren estudiar «amb més detenció per tenir que marxar amb urgència el seu propietari»⁹¹. Sabem que hi havia –de Cabanes– una alabarda i un vaset de coure i alguns fragments ceràmics del Tossal del Mortòrum, l'estela ibèrica del Bordissal i dos braçallets de bronze d'una necròpolis ibèrica de la Ribera, a més d'un pedestal romà i altres elements arquitectònics decorats de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara) i dues ins-

85 GONZÁLEZ MARTÍ, M., «Cerámica de Castellón. Olocau del Rey: I», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, VIII, Castellón, 1927, pp. 214-215.

86 ALBERTINI, E., «Sculptures antiques», *op. cit.*, p. 355.

87 SÁNCHEZ GOZALBO, Á., «Excursiones artística. Segorbe, Navajas y Valdecríst», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, IX, Castellón, 1928, p. 178.

88 El Mercuri de Traiguera es va trobar a principis de segle: MARTÍNEZ ALOY, J., «Notas arqueológicas. El bronce de Traiguera», *Las Provincias*, 9/05/1902, Valencia. El citen també: SARTHOU, C., *Provincia de Castellón*, *op. cit.*, p. 867; ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica*, *op. cit.*, p. 146; i REINACH, S., *Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine*, III, Paris, 1904, p. 33, núm. 8.

89 MARTÍNEZ ALOY, J., «Arqueología 1902», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, 1902, p. 293; CHILLIDA MELIÀ, J., «Apuntes arqueológicos», *op. cit.*, p. 6; i BORRÁS, J. M., *Història de Vinaròs*, *op. cit.*, p. 14.

90 BOSCH GIMPERA, P., «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, p. 92.

91 BOSCH, P. i COLOMINAS, J., *Institut d'Estudis Catalans. Investigacions Arqueològiques*, *op. cit.*, pp. 17-19; BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, pp. 83, 97 i 113; i BOSCH GIMPERA, P., «Las urnas del Boverot», *op. cit.*, pp. 189-190, lám. II, 4. Sembla que J. Peris va regalar la seua col·lecció al Museu Arqueològic de Barcelona aquest mateix any, però poc després va demanar que li la tornaren, cosa a la qual es va negar el museu. Així se'n dedueix de les referències que figuren en dues cartes de P. Bosch a J. Colominas del maig de 1917 i del 21/08/1917: CASANOVAS, Á., «Una visió en clau intimista», *op. cit.*, pp. 78-79.

cripcions romanes de Borriana. També el seu cosí M. Peris Fuentes va reunir una petita col·lecció arqueològica, que cita P. Bosch, en la qual hi havia materials eneolítics de la rodalia del Castell de Miravet i una punta de fletxa de bronze de la Cova del Barranquet Fondo (la Serratella)⁹².

Quant a la col·lecció que havia format J. J. Senent en els seus anys d'inspector d'Ensenyament per terres de Castelló, diverses referències que figuren en els seus propis treballs, en els de P. Bosch i d'altres autors permeten conèixer almenys una part del seu contingut. Així, en el seu article sobre l'arqueologia a Castelló P. Bosch en cita nombroses peces de les èpoques prehistòrica i ibèrica: una punta fletxa i altres peces de sílex de Xiva de Morella, puntes de fletxa de bronze de la Covatilla (Fuente la Reina), el Castell del Mas de Baix (Albocàsser), Xiva, Bel i els Ports de Beceit, destrals de pedra d'Olocau del Rei, Coratxà i la Tinença de Benifassà, Ares del Mestre, Benassal, Lluçena del Cid i les muntanyes entre el Penyagolosa i Lluçena; un fragment de ceràmica feta a mà del Barranc del Salt del Cavall de Lluçena del Cid; i ceràmica ibèrica dels següents jaciments: Costur, la Clapissa de les Feixes (Lluçena del Cid), els Espleters (la Salzadella), el Puig i el Castellar (Albocàsser), el Castellet (la Jana), el Marinet (Vistabella) i la Roca Paredada i el Castellar del Mas de Baix (la Serratella); armes de ferro ibèriques de la necròpolis de les Sitges i ceràmica ibèrica i fibules del jaciment dels Racons (la Torre d'en Doménec)⁹³. A aquests materials poden afegir-se tres destrals de fibrolita, tres puntes de fletxa i un ganivet de sílex i un fragment de braçalet de pecten de la rodalia de Castell de Miravet⁹⁴.

En el seu treball sobre alguns jaciments ibèrics del Baix Maestrat i la Plana Alta reproduceix diverses peces, de les quals no hi ha menció explícita que totes pertangueren a la seua col·lecció, com un anell de bronze del Mas d'en Rieres (Les coves de Vinromà), una fibula dels Racons i les armes de les Sitges. Sí que ho diu d'algunes peces del Tossal de la Balaguera: «Conservem (...) gruixuts trossos de plom, un punxó d'os decorat amb incisions, una lluernà de fanc, vermell, fi, de tipus delfiniforme, amb el bec eixamplat i relleu decoratiu estilitzant la figura humana, i un motllo de fondre», que era sense dubtes la peça de major interès⁹⁵. Finalment, en el treball sobre la torre de Foios (Lluçena del Cid) que publicà amb P. Bosch, esmenta alguns contrapesos de teler que guardava. D'altra banda, de manera indirecta coneixem altres dues peces que degué adquirir en els seus viatges per la comarca dels Ports i la Tinença de Benifassà. La primera s'havia trobat a Portell i és un dels anomenats osculatoris, que donà a conèixer F. Álvarez-Ossorio l'any

92 BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, pp. 83, 91 i 98.

93 BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, pp. 83, 92, 97-98 i 103-106, fig. 5.

94 BOSCH, P., «Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques», *op. cit.*, p. 464, fig. 80-81.

95 SENENT, J. J., «Estacions ibèriques», *op. cit.*, pp. 619-621.

1929 i pot datar-se entre finals del segle IV i el VI⁹⁶. Una altra peça semblant, però més petita, la cita F. Almarche com a procedent del Tossal de la Balaguera (la Pobra Torrensa), per la qual cosa podria haver pertangut també a la seua col·lecció⁹⁷. L'altra era una placa de cinturó d'època visigòtica perfectament conservada que s'havia trobat a Bel (Fig. 3), data del segle VII i –com la primera– també va donar a conèixer l'investigador alemany H. Zeiss l'any 1934⁹⁸.

També P. Meneu va reunir una petita col·lecció formada amb peces de jaciments del terme municipal de Betxí. Estava formada per alguns fragments de ceràmica majoritàriament ibèrica i diversos materials petris (molins, moles i contrapesos de premsa) recuperats sobretot a la Torrassa. L'any 1911 va expressar la seua intenció de donar-los al Museu Provincial quan la Diputació el reorganitzara, cosa que no va arribar a fer⁹⁹.

En aquesta dècada van començar a formar les seues col·leccions F. Esteve, com ell mateix explica en les seues memòries, inicialment amb materials de jaciments de Castelló de la Plana, Borriol, Almassora i Vila-real, de la qual va cedir els de la Cova de la Seda per a l'exposició que es va organitzar a Barcelona amb motiu de la celebració del IV Congrés Internacional d'Arqueologia el 1929¹⁰⁰; i J. B. Porcar, també amb peces de Castelló de la Plana i Borriol, i de la Iglesuela del Cid (Terol) i Ares del Maestrat¹⁰¹. Tots dos van tardar molts anys a cedir-les al Museu de Belles Arts: el segon el 1949 i el primer en la dècada de 1980.

D'altra banda, són també interessants les notícies de P. Bosch sobre la presència de peces arqueològiques en alguns museus¹⁰². En primer lloc, de l'antic Museu d'Història

96 ÁLVAREZ-OSSORIO, F., *Amuletos ? conocidos como «osculatorios» romano-cristianos, de bronce, hallados en España*, Madrid, 1929, p. 8, núm. 24; i ZEISS, H., *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*, Berlin-Leipzig, 1934, p. 146, lám. 30, 2.

97 ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica*, *op. cit.*, p. 148.

98 ZEISS, H., *Die Grabfunde ...*, *op. cit.*, p. 145, lám. 18, 4.

99 També ho recull: HUGUET, R., «El Museo Provincial de Castellón», *op. cit.*, p. 204. Els conservats a la que va ser la seua residència a Betxí, el Palau, foren estudiats en: ARASA, F., AGUILLELLA, G. i MESADO, X., «Algunes peces arqueològiques», *op. cit.*, pp. 77-82.

100 BOSCH GIMPERA, P. *El arte en España. Guía de la sección España primitiva del Museo del Palacio Nacional de la Exposición Internacional de Barcelona*, Barcelona, 1929, p. 51; ESTEVE, F., «La vinduda del professor Bosch», *op. cit.*, pp. 9-10; OLIVER FOIX, A., «El llegat arqueològic del Dr. Esteve Gálvez», *Penyagolosa. Revista de la Diputación Provincial de Castellón*, 2, IV època, Castellón, 2001, pp. 43-48; ESTEVE GÁLVEZ, F., *En la claror de l'alba*, *op. cit.*; OLUCHA, F. i OLIVER, A., «El Museo de Bellas Artes de Castellón», *op. cit.*, p. 2250.

101 ARASA, F., «Breu semblança arqueològica de J. B. Porcar», *op. cit.*, 1991, p. 55; i OLUCHA, F. i OLIVER, A., «El Museo de Bellas Artes de Castellón», *op. cit.*, p. 2247.

102 BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, p. 92.

Natural de l'Institut de Castelló, cita diverses destrals arreglades pel professor A. Boscà per terres de Morella. Quant als museus forans, del Museu Arqueològic de Barcelona cita destrals de Coratxà recollides per M. Pallarès, i del Museu de Ciències Naturals de Madrid una destral trobada a la Mola de Miró (Morella).

LES EXCAVACIONS

Les excavacions són el mitjà utilitzat pels estudiosos i aficionats per a obtenir informació i sobretot peces de valor artístic o històric. Amb les prospeccions i les troballes casuals, són les activitats més importants realitzades per aficionats i investigadors. Les primeres de què tenim notícia són iniciatives particulars dels mateixos personatges que hem vist anteriorment, artistes, ensenyants i advocats. Majoritàriament es realitzen de manera irregular, tot i que en alguns casos –especialment a partir de 1912– se'n coneixen algunes per a les quals es va demanar el permís corresponent. La primera de què tenim constància la va fer P. Meneu cap al 1901 a la vil·la romana de la Torrassa (Betxí-Les Alqueries), segons conta en el segon dels articles de premsa que li va dedicar, on va trobar molts fragments de marbre blanc i acolorit, bases i tambors de columna, tubs de plom i altres objectes que guardava en la seua col·lecció. Deu anys després, en els articles en què s'ocupa dels jaciments ibèrics de Betxí, explica que es proposava excavar a la Muntanyeta de Sant Antoni, sense que sapiem si realment ho va arribar a fer¹⁰³.

L'any 1905 el pintor V. Castell va organitzar una excavació al jaciment del Castellet (Castelló de la Plana), ocupat en el Bronze Final-Ferro Antic i el període andalusí, amb alguns alumnes de la seua acadèmia de dibuix, entre els quals es trobava J. B. Porcar que conta l'episodi¹⁰⁴. Aquest fou un dels aficionats més actius en la realització d'excavacions. Així, recorda una altra que es va fer el 1923 al jaciment de l'edat de Bronze del Mas de Boira, a prop del Castell de la Magdalena¹⁰⁵, en la qual també va participar el poeta B. Artola Tomàs. L'any següent, el 1924, J. B. Porcar va demanar permís a l'ajuntament per a fer una excavació al Pinar del Grau, que possiblement no es va realitzar¹⁰⁶. El 1932, quan havia començat a explorar els jaciments del terme municipal de Borriol, va excavar un forn ibèric al Tossalet de les Forques, el primer conegut en terres castellonenques¹⁰⁷.

103 MENEU MENEU, P., «Arqueología bechinense». *Heraldo de Castellón*, 15/03/1901, Castellón; i MENEU MENEU, P., «Yacimientos arqueológicos en Bechí», *Arte y Letras*, 6, Castellón, 1911, pp. 2-5.

104 PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Arqueología castellonense», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, IX, Valencia, 1948, p. 36.

105 PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Madalena. La Font de la Reina», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, 1931, p. 107.

106 *Heraldo de Castellón* del 21/09/1924.

107 PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibèrica a Borriol», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, 1933, pp. 490-499.

Dos anys després, el 1934 es van trobar les restes d'un senzill monument romà a la partida de Coscollosa de Castelló de la Plana; tot i que ja es trobava molt remogut, va demanar permís al delegat de Belles Arts i hi va fer una petita excavació¹⁰⁸.

Entre els anys 1913 i 1914 H. Fornés García (1856-1919), natural de Castelló de la Plana, catedràtic d'institut de Geografia i Història i autor de diversos manuals¹⁰⁹, va excavar el poblat ibèric de Rochina (Sot de Ferrer)¹¹⁰. Va redactar la memòria dels treballs i la va enviar a la JSEA, però el fet que no se'n publicaren els resultats feu que aquesta excavació no fos coneguda pels estudiosos de l'època com F. Almarche. No va ser fins al 1940 que D. Fletcher, quan treballava a la *Comisaría General de Excavaciones*, la va trobar i en va publicar una síntesi¹¹¹. Aquesta excavació té una especial importància, ja que és una bona mostra de l'interés que despertava aquesta cultura –en línia amb els treballs primerencs de P. Meneu–, possiblement va ser la primera excavació

108 PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Construcció romana de la Senda de la Palla», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XV, Castellón, 1935, pp. 229-235.

109 PASAMAR, G. i PEIRÓ, I., *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos (1840-1980)*, Madrid, 2002, pp. 261-262. Fill del catedràtic de l'Institut de Castelló A. Fornés Bou i d'ideologia republicana, va ser catedràtic de Geografia i Història a Puerto Rico des de l'any 1883 (*Gazeta de Puerto Rico*, 25/10/1883); l'any 1893 ho era a Barcelona, quan se li concedeix l'augment de sou per quiquenni d'antiguitat, i se li denega una petició d'abonament de sobresou: *Gaceta de Instrucción Pública*, núm. 139, 5/03/1893, p. 987. Des del 1892 ho era a Pamplona, quan la revista catòlica *La Avalancha*, 22, 8/02/1896, p. 19, publica la notícia d'una denúncia contra ell davant la Diputació Foral pel caràcter heterodox d'un manual seu, els *Cuadernos de Geografía Política*. L'any 1911 era catedràtic a Lleida, on publica un manual, i el gener de 1919 formava part de la CPM: DE VILLALONGA Y CASAÑES, I., «Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lérida», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1919, p. 481. Va morir el 2 de desembre d'aquest any: *Gaceta de Madrid*, 347, 23/12/1919, p. 1197. Alguns dels seus manuals són: *Elementos de historia universal* (1883 i 1899), *Opúsculos de Geografía e Historia* (1889), *Resumen de un curso elemental de Geografía* (1893) i *Apuntes de historia moderna y contemporánea 1453-1810* (1900).

110 Sabem de la concessió del permís per part de la JSEA a través de l'acta de la CPM del 22/04/1913, on es diu que s'havien de fer en «un castro romano situado en término de Segorbe (...) y en unas ruinas existentes en término de Soneja»: OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 229, núm. 10. Segons figura en el primer número de les Memòries de la JSEA, corresponent a 1915, on vénen els permisos corresponents als anys anteriors (1912-1914), va demanar i se li va concedir permís per a excavar en diversos jaciments de diferents poblacions: *Relación de las excavaciones autorizadas y de las subvencionadas por el estado. Extracto de la Ley y Reglamento vigentes. Expedientes en que ha intervenido ó informado*, Madrid, 1916, pp. 5-6 i 25, on es fa menció de la memòria rebuda: *Memoria sobre las excavaciones en el valle del Palancia (Castellón), practicada en 1913 por D. Herminio Fornés García*, que fins ara no hem pogut localitzar.

111 FLETCHER VALLS, D., «El poblado ibérico de Rochina», *Atlantis. Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XV, Madrid, 1936-40, pp. 125-140; HERNÁNDEZ, M. i ENGUIX, R., «El Servicio de Investigación Prehistórica y la Arqueología Valenciana», en *Arqueología en Blanco y Negro*, *op. cit.*, p. 21; i MARTÍ, B. i ENGUIX, R., «Francisc Almarche», *op. cit.*, pp. 61 i 68.

realitzada a Castelló amb el reglament que desenvolupava la Llei de Patrimoni de 1911, i per primera vegada es va alçar el plànol prou complet d'un assentament d'aquesta època.

En la reunió de la CPM del 29/01/1914 es va informar que «algunas personas, sin la correspondiente autorización, tratan de realizar excavaciones en el Fanum Véneris de Almenara y en las inmediaciones de algún monumento arruinado enclavado también en esta provincia», per la qual cosa es va acordar denunciar el cas al Governador Civil¹¹². Cap a l'any 1915 J. Peris Fuentes va fer una excavació al jaciment del Tossal del Mortòrum (Cabanes), que havia explorat amb anterioritat. Tot i que no en dona el topònim, se'n dedueix que es tracta d'aquest jaciment per les referències que apareixen en un article anterior¹¹³. L'excavació ocupava una superfície considerable i va arribar a una gran profunditat, tallant diversos murs. Es tracta d'un jaciment que presenta nivells de l'edat del Bronze i del Ferro Antic que va estudiar posteriorment F. Esteve i ha excavat en les darreres dècades G. Aguilera¹¹⁴.

L'any 1917 es van trobar restes prehistòriques en les obres de transformació de la finca Villa Filomena situada a la vora del riu Millars (Vila-real). Més endavant, el 1922 l'advocat de la població J. Nebot López hi va realitzar excavacions en les quals va trobar nombroses sitges, ceràmica i esquelets humans, a més de restes d'època romana com un as d'*Ilerda*. La notícia va ser ràpidament difosa per la premsa i se succeïren les visites d'alguns estudiosos, com el catedràtic de la UV F. Beltrán Bigorra i N. P. Gómez Serrano, del CCV¹¹⁵. Aquest mateix any el geòleg V. Sos Baynat va estudiar el jaciment i les restes arreplegades, redactant una memòria que va publicar extractada al butlletí de la SCC, un treball avançat en el seu temps on feia un estudi de conjunt que comprenia la

112 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, p. 232, núm. 13.

113 PERIS, J., «Escarceos arqueológicos», *op. cit.*, pp. 219-220. GARCÍA COLLADO, F., «La «Cenieta» y sus alrededores», *op. cit.*, p. 15, en fa una breu descripció on parla del túmul, terme que també utilitza aquell. També hi fa referència: BOSCH, P. «Els problemes arqueològics», *op. cit.*, p. 97. És possible que la notícia de la CPM es referís a les seues iniciatives.

114 ESTEVE GÁLVEZ, F., «Un poblado de la Edad del Bronce en la Ribera de Cabanes», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, Castellón, 1975, pp. 65-74. Castellón; i AGUILELLA ARZO, G. coord., *Tossal del Mortòrum. Un assentament de l'edat del Bronze i del Ferro Antic a la Ribera de Cabanes*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 12, Castelló, 2017, pp. 21-23, fig. 3.1 i 3.2.

115 *Las Provincias*, 30/08/1922, 5/09/1922 i 1/12/1922; *La Provincia Nueva*, 16/09/1922; SOS, V., «Importantes descubrimientos prehistóricos y arqueológicos», *Heraldo de Castellón*, 5/09/1922; TRAYER, B., «Los hallazgos prehistóricos de Villarreal», *Las Provincias*, 17/09/1922; BELTRÁN BIGORRA, F., «Sobre un yacimiento eneolítico de Villarreal (Castellón)», *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, XVIII, Madrid, 1923, p. 134. El metge J. Tuixans va pronunciar una conferència sobre les troballes al CCV el 7 de febrer: *Las Provincias*: 7/02/1923.

fauna i les restes humanes¹¹⁶. Al final d'any la notícia de la realització d'excavacions sense el corresponent permís va arribar a Madrid, i el Director General de Belles Arts va demanar informació al governador, que va traslladar la notificació a la CPM. L'any següent va visitar el jaciment el catedràtic de la UB P. Bosch Gimpera, que en va publicar una nota i en fa referència en el seu article sobre l'arqueologia castellanenca. L'any 1924 el material recuperat en les excavacions va ser requisat per la CPM i dipositat a les instal·lacions del Museu Provincial, que des del 1917 es trobava al nou Institut (avui F. Ribalta), on anys després el va poder estudiar F. Esteve¹¹⁷.

Com veurem a l'apartat següent, la comissió enviada pel SIA de l'IEC a la Valltorta per estudiar les pintures rupestres que s'hi havien trobat, en la qual figuraven A. Duran i M. Pallarés, va realitzar una important tasca de prospecció de la zona que permeté la localització de diversos jaciments de diferents èpoques. En alguns d'aquests van realitzar petits sondeigs, com ara a les coves Gran del Puntal i del Trenc, i una excavació més àmplia a la Cova del barranc de la Rabosa (Albocàsser), la més important des del punt de vista de l'ocupació¹¹⁸.

Quan estava excavant a Sagunt, l'any 1926 M. González Simancas va explorar el recinte fortificat del Puig del Cid (Almenara) que havia localitzat L. Cebrián i va fer-hi un sondeig al cim oriental, conclouent que es tractava del campament d'Annibal en el setge de l'any 218 aC¹¹⁹, tot i que posteriorment va rectificar i en va assenyalar l'origen medieval. Aquesta nova datació la va assenyalar N. P. Gómez Serrano el 1929, i més endavant, el 1933, va donar compte de la donació a la Secció d'Antropologia i Prehistò-

116 SOS BAYNAT, V., «Una estación prehistórica en Villarreal», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III, Castellón, 1922, pp. 394-398; IV, 1923, pp. 99-103 i V, 1924, pp. 49-51. Sobre V. Sos: SAN FELIU MONTOLÍO, T., «Notas sobre la vida y obra de D. Vicente Sos Baynat (1895-1992)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVIII, Castellón, 1992, pp. 477-400; SOS PARADINAS, A., *Biografía del profesor Dr. D. Vicente Sos Baynat*, Castellón de la Plana, 2013, pp. 63-66; ARASA, F., en DÍAZ-ANDREU, M., MORA, G. i CORTADELLA, J., *Diccionario Histórico de la Arqueología Española*, op. cit., p. 653. Sobre el jaciment: SOLER DÍAZ, J. A. ed., *Villa Filomena*, op. cit.

117 OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», op. cit., pp. 240-247, 260 i 262, núm. 20, 22-25, 37 i 39.

118 PALLARÉS, M., «Cultura neolítica i eneolítica. Exploració dels jaciments arqueològics de la Valltorta», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, pp. 454-457. Els materials recuperats en aquesta cova van ser revisats posteriorment per M. Almagro Basch, qui esmenta un nivell superficial d'època ibèrica: ALMAGRO BASCH, M., «Los problemas del Epipaleolítico y Mesolítico en España», *Ampurias*, VI, Barcelona, 1944, p. 13, fig. 10; GUSI JENER, F., «Prehistoria», en *La Valltorta*, R. Viñas (dir.), Barcelona, 1982, p. 75, fig. 88; GUILLEM, P., MARTÍNEZ VALLE, R. i VILLAVERDE, V., *Arte rupestre en el Riu de les Coves (Castellón)*, Valencia, 2011, p. 213.

119 GONZÁLEZ SIMANCAS, M., «Excavaciones arqueológicas en Almenara. El campamento de Aníbal», *Las Provincias*, 18/09/1928, Valencia.

ria del CCV d'un lot de materials d'aquest jaciment, que potser eren els recuperats en l'excavació de M. González Simancas¹²⁰.

Les excavacions irregulars van continuar en la dècada següent, i en tenim una mostra en les realitzades pel col·laborador del SIP J. Chocomeli a Ares del Mestre i Benassal, que coneixem a través de la seua correspondència amb I. Ballester, que les va finançar en part. Es tracta de les restes d'un enterrament eneolític situat a prop de la Cova Remígia (Ares del Mestre), que havia descobert feia pocs mesos J. B. Porcar, i d'un jaciment amb la seua necròpolis situat al Mas de la Foia (Benassal), que podria ser neolític¹²¹.

EL DESCOBRIMENT DELS GRANS CONJUNTS D'ART RUPESTRE

En el camp de la Prehistòria els fets més rellevants tenen com a centre el descobriment dels conjunts d'art rupestre d'estil naturalista, encara conegut com a 'levantino'¹²². Des de principis de segle s'havia produït tot un seguit de troballes de coves amb pintures rupestres en territoris del voltant de les nostres comarques, des de Lleida fins a Albacete: els primers a la Roca dels Moros del barranc de Calapatà (Cretes, Terol) l'any 1903 i, en territori valencià, a Tortosillas (Aiora, València) el 1911. Aquestes manifestacions artístiques, doncs, ja estaven ben caracteritzades i eren ben conegudes. Els investigadors més destacats de l'època, H. Obermaier i H. Breuil, consideraven que eren obra dels caçadors paleolítics, tot i que alguns altres plantejaven ja una cronologia més tardana. Els primers descobriments tenen lloc l'any 1917: la Valltorta i –un poc a l'ombra del primer– Morella la Vella. Segueixen en 1934-35 els diversos conjunts d'Ares del Mestre i, també el 1935, els de Benassal i Culla. La seua troballa va fer que les comarques castellonenques esdevingueren un territori de referència en l'estudi de l'art rupestre peninsular, raó per la qual van atraure els més reputats investigadors dels dos centres acadèmics espanyols més importants de l'època: Barcelona i Madrid.

El mes de febrer de 1917, A. Roda Segarra, pastor natural de Tírig, va localitzar les primeres pintures a la Cova dels Cavalls i li ho va dir al seu amic F. Polo, qui en va donar

120 GÓMEZ SERRANO, N. P.: «Secció d'Antropologia i Prehistòria. Resum dels seus treballs», *Anuario del Centro de Cultura Valenciana*, 4, València, 1929, p. 200; i GÓMEZ SERRANO, N. P., «Secció d'Antropologia i Prehistòria. Resum dels seus treballs durant l'any 1931 i del curs 1931-32», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 15, València, 1933, p. 32.

121 ARASA, F., «Entre Ares i Benassal», *op. cit.*, pp. 13-16 i 22. Sobre la freqüència d'aquest tipus d'actuacions irregulars és un exemple un comentari que figura en una de les seues cartes: «un gachó veraneante» estava excavant al jaciment ibèric del Bovalar (Benasal), i ell li havia dit que «sin permiso no debe tocar ningun yacimiento».

122 Sobre la història de la recerca de l'art rupestre a les comarques de Castelló: OLIVER, A. i OLUCHA, F., «La investigació», en FERRER MAESTRO, J. J. coord., *El arte rupestre en la provincia de Castellón. Historia, contexto y análisis*, Castelló de la Plana, 2013, pp. 17-34.

la notícia a A. Boscà, catedràtic de Ciències Naturals de l'Institut de Castelló, que el 18 de març va organitzar una expedició amb J. J. Senent i els senyors Rossich i Monfort per a conèixer-les i valorar-ne la importància¹²³, comunicant la notícia al *Museo Nacional de Ciencias Naturales*, en el butlletí del qual es va publicar al mes d'abril. Ràpidament, la CIPP va enviar H. Obermaier per al seu reconeixement¹²⁴. Aquest va arribar a Castelló el 23 de març i a l'endemà al matí va eixir cap a la Valltorta acompanyat de la comissió local formada per L. del Arco (CPM i RAH), E. Aliaga (patronat del Museu Provincial), A. Boscà (Institut General i Tècnic), F. Polo i el periodista M. Bellido¹²⁵. De manera

-
- 123 La notícia es va publicar a l'*Heraldo de Castellón* el 21/03/1917 i a l'endemà apareixia en diverses capçaleres nacionals. El 23/03/1917 aquest diari explicava la reunió de la CPM on es va presentar el descobriment i es va decidir enviar a E. Aliaga perquè en fes còpies. Aleshores acabava de morir R. Huguet Segarra, el seu secretari, i la CPM es va desplaçar al domicili del seu pare, C. Huguet Brea, per expressar-li el condol; aquest «agradeció la deferència tenida con él y queriendo perpetuar la memoria de su hijo hizo entrega a la comisión de 250 pesetas para que sean invertidas en la colocación de una verja u obras necesarias para la conservación de la cueva prehistórica que acaba de descubrirse en Tírig». La notícia tingué un ampli ressó en la premsa de València, on aparegué a *La Correspondencia de Valencia* el 23/03/1917, i *Las Provincias, El Pueblo i Diario de Valencia* el 24/03/1917. El dossier més complet sobre aquest descobriment i les primeres visites d'estudi és el publicat pel periodista M. Bellido al *Diario de Valencia* el 29/03/1917. Pot descartar-se l'anècdota que fou la troballa d'un botó la que va donar la pista de la presència de l'altra comissió, de la qual no hi ha constància en cap font consultada.
- 124 H. Obermaier (1877-1946) era aleshores la figura més destacada de la prehistòria espanyola. Sobre els seus treballs en jaciments valencians es pot veure: MARTÍ, B., MARTÍNEZ VALLE, R. i VILLAVÉRDE, V., «Los pueblos capsianses y el arte rupestre de la España oriental en la obra de H. Obermaier», en MOURE, A. (ed.), «*El hombre fósil*» 80 años después. Homenaje a Hugo Obermaier, Santander, 1996, pp. 448-451. Sobre la història de la investigació de l'art postpaleolític a Espanya: SEBASTIÁN, A., «Arte levantino: cien años de estudios (1892-1992)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXII, Valencia, 1997, pp. 85-116; i DÍAZ-ANDREU, M., «A Hundred years of post-Palaeolithic rock art studies in Spain», en García Arranz, J. J. et al. (eds.), *The Levantine Question: the development of Spanish Levantine Rock-art, Archaeolingua*, Budapest-Cáceres, 2012, pp. 23-53.
- 125 L'episodi s'ha narrat en nombroses publicacions, de les quals en destaquem les següents: VIÑAS, R., *La Valltorta*, Barcelona, 1982, pp. 106-107; MARTÍNEZ VALLE, R., «La Cova dels Cavalls y la Valltorta en los últimos ochenta y cinco años», en MARTÍNEZ VALLE, R. i VILLAVÉRDE BONILLA, V. (coord.): *La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta*, Monografias del Instituto de Arte Rupestre, I, Valencia, 2002, pp. 19-31; MARTÍNEZ VALLE, R. i GUILLEM CALATAYUD, P., «La Valltorta; en los orígenes del Arte Levantino», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 94, Benicarló, 2015, pp. 6-7. Una cronologia dels fets en: FOLCH RODA, J., «Cronologia dels cent anys del descobriment de les pintures rupestres del barranc de la Valltorta», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 100, Benicarló, 2018, pp. 59-65. D'especial interès són les primeres cròniques i les memòries d'un dels protagonistes d'aquests fets: BOSCA SEYTRE, A., «Yacimientos prehistóricos de Tírig», *Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, XVII, Madrid, 1917, p. 214; DEL ARCO, L., «Descubrimiento de pinturas rupestres en el Barranco de la Valltorta (Castellón)», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXXI, Madrid, 1917, pp. 5-17; ALCAHALÍ, BARÓN DE, «Frescos prehistóricos de Tírig», *Archivo de Arte Valenciano*, III, Valencia, 1917, pp. 3-10; ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica, op. cit.*, pp. 143-145; DURAN I SENPERE, A., *Tornant-hi a pensar (Evocacions de moments viscuts)*, Bar-

paral·lela, a través de J. J. Senent la notícia va arribar a l'IEC a mitjans de mes, que hi va enviar una comissió formada per P. Bosch Gimpera, director del SIA, el seu ajudant J. Colominas i el dibuixant J. Vilà. Aquests van fer un viatge per terres castellonenques entre els dies 22 i 28 de març, del qual van redactar una memòria que es conserva a l'arxiu del Museu Arqueològic de Barcelona, on donen una breu explicació dels fets. El 23 van marxar a Albocàsser acompanyats de J. J. Senent. El 24 de març al matí les dues comissions es van trobar a la Cova dels Cavalls; l'endemà, tots plegats, van visitar l'altre conjunt que hi havia descobert A. Roda, el de les Coves de Ribasals, més coneguda com la Cova del Civil, per trobar-se en una propietat d'un antic guàrdia d'aquest cos. Aquell dia van rebre nombroses visites, entre altres de l'estudiós de Borriana J. Peris Fuentes. En aquesta primera visita, els dos equips van col·laborar en la confecció dels calcs i van quedar a reprendre els treballs en el mes d'abril. En aquest viatge també van visitar el jaciment ibèric del Castellar (Albocàsser), avui conegut com el Cormulló dels Moros, que J. J. Senent devia conèixer per mitjà del mestre de Tírig¹²⁶.

En aquest interval, A. Roda va seguir amb les seues exploracions, descobrint un total de dotze conjunts pictòrics als termes municipals de Tírig, Albocàsser i les Coves de Vinromà. D'altra banda, F. Polo havia quedat descontent amb la forma en què s'havia repartit la tasca d'estudi de les pintures i va avisar al Marqués de Cerralbo, qui li ho va dir al seu col·laborador J. Cabré Aguiló, que s'havia iniciat en l'estudi de les pintures rupestres amb H. Breuil i n'havia publicat la primera monografia. A principis d'abril les comissions de Madrid i Barcelona es van presentar a la Valltorta, on van decidir repartir-se les zones d'estudi: H. Obermaier, P. Wernet i els senyors Benítez i Varela van estudiar la meitat NO del barranc entre els dies 8 i 25 d'abril, amb les dues coves inicialment descobertes, sobre les quals van publicar una monografia dos anys després¹²⁷. En conjunt, per part del SIA hi

---

celona, 1961, p. 82-97 i 198-199. L. del Arco, catedràtic d'Història de l'Institut de Castelló i acadèmic de la RAH, ho va comunicar a aquesta institució, en nom de la qual hi va participar: MORA, G.; TORTOSA, T. i GÓMEZ, M.ª A. *Comisión de Antigüedades, op. cit.*, p. 55, CACS/9/7950/9(1-2).

126 BOSCH, P. i COLOMINAS, J., *Institut d'Estudis Catalans, op. cit.*, pp. 1-4: «Per una comunicació del Inspector de 1ª ensenyança de Castelló D. Juan Josep Senent es va saber que s'havien descobert unes pintures rupestres al terme de Tírig (prov. de Castelló)» (...) «Al arribar á Castelló varem saber que les pintures les havia descobertes un pagès de Tírig anomenat Roda, portant la notícia á Castelló un tal Polo (?) qui avisà al professor del Institut D. Antimo (?) Boscá. Aleshores el Sr. Senent va veure confirmades les sospites del mestre de Tírig de que en els abrics en qüestió hi havien pintures. El Sr. Senent avisà al Institut, però, segons diu ell, ignorant que el Sr. Boscá havia avisat avans á la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas de Madrid, la qual avisà al Prof. Obermaier amb el que ens trovarem al arribar á la cova».

127 OBERMAIER, H. i WERNERT, P., *Las pinturas rupestres del Barranco de la Valltorta (Castellón)*, Trabajos de la CIPP, 23, Madrid, 1919. Posteriorment cita els conjunts pictòrics de la Valltorta i Morrellà la Vella en la segona edició de la seua obra més coneguda: OBERMAIER, H., *El hombre fósil*, Madrid, 1925, pp. 220, 264 i 284-285. Degué comunicar-ne el descobriment a H. Kühn, qui el va donar a conèixer en la revista alemanya *IPEK* el 1926, on aquell va publicar un altre article sobre la Cova

van participar J. Colominas, A. Duran, M. Pallarés, M. Font, el topògraf J. Ribera i el dibuixant J. Vilà que es va incorporar més endavant en la part assignada, la meitat SE amb les coves localitzades posteriorment, que van portar a terme una tasca més àmplia de recerca, alçant un plànol topogràfic del barranc, calcant i estudiant les pintures, prospectant el territori i excavant alguns jaciments¹²⁸. Així mateix, van donar notícia d'altres troballes en llocs pròxims, com l'enterrament ibèric dels Espleters (la Salzadella), que van conèixer a mitjan mes de maig i va estudiar J. Colominas, que en va adquirir les restes de l'aixovar¹²⁹. Aquells dies s'hi va presentar J. Cabré, que amb gran rapidesa va calcar totes les pintures i les va presentar al congrés de la *Asociación Española para el Progreso de las Ciencias*, celebrat a Sevilla el mes de maig d'aquest mateix any¹³⁰.

---

del Civil l'any següent: KÜHN, H., «Die Malerein der Valltorta-Schlucht (Provinz Castellón)», *IPEK. Jahrbuch für Prähistorische & Ethnographische Kunst*, Leipzig, 1926, pp. 33-45; OBERMAIER, H., «Die Felsmalerein der «Cueva del Civil» (Valltorta-Schlucht; Provinz Castellón)», *IPEK. Jahrbuch für Prähistorische & Ethnographische Kunst*, Leipzig, 1927, pp. 91-94; OBERMAIER, H., «Valltorta-Schlucht», *Reallexicon der Vorgeschichte de Ebert*, XIV, Berlín, 1929, p. 41; OBERMAIER, H., «Nuevas pinturas rupestres cuaternarias en la región de Castellón de la Plana», *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnología y Prehistoria*, XIII-XIV, Madrid, 1934-35, pp. 107-108.

- 128 D'aquests fets en queda testimoni en les actes de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC: 02/04/1917, 23/04/1917, 30/04/1917, 14/05/1917, 21/05/1917, 04/06/1917, 11/06/1917 i 16/07/1917 (ASHA. Arxiu IEC). Es van allotjar al Mas de Peraire i de l'enviament dels materials es va encarregar C. Melià, d'Albocàsser. L'any següent, F. Polo es va oferir a l'IEC per a donar-los a conèixer alguns jaciments de la zona, oferiment que fou refusat (ASHA, 17/06/1918). GRACIA ALONSO, F. i CORTADELLA, J., «La institucionalització de la arqueologia en Catalunya», *op. cit.*, pp. 269 i 315; BALCELLS, A. i PUJOL, E., *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, *op. cit.*, p. 125; GRACIA ALONSO, F., «L'IEC i la creació del SIA. Cent anys dels orígens de la recerca arqueològica pública a Catalunya», *Tribuna Arqueològica*, Barcelona, 2018, p. 113.
- 129 COLOMINAS ROCA, J., «Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salzadella», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, pp. 616-619. ROVIRA I PORT, J. i CASANOVAS I ROMEU, À., *La dècada podigiosa*, *op. cit.*, p. 30.
- 130 CABRÉ AGUILÓ, J., «Las pinturas rupestres de la Valltorta. Escena bélica de la Cova del Cevil», *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología*, II, Madrid, 1923, pp. 107-118; CABRÉ AGUILÓ, J., «Las pinturas rupestres de la Valltorta. Escena bélica de la Cova del Cevil», *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología*, III, Madrid, 1925, pp. 201-233. Cal recalcar que J. Cabré no va arribar amb l'expedició de l'IEC i no va treballar en col·laboració no declarada amb aquesta, ja que, com hem dit, aquest investigador es va assabentar del descobriment perquè F. Polo li ho va comunicar al seu mentor, el Marqués de Cerralbo; després de la seua pugna amb P. Bosch pel control de les excavacions del Baix Aragó resolta a favor d'aquest l'any 1915, resultava impensable una col·laboració entre tots dos; i finalment, ni en la documentació conservada als arxius de l'IEC i al Museu Arqueològic de Barcelona ni en les publicacions de l'Anuari de l'IEC figura cap referència en aquest sentit.

Després d'aquesta campanya se succeïren els viatges de la comissió del SIA fins a l'any 1920, ampliant les exploracions i excavant alguns jaciments¹³¹. Els resultats d'aquestes campanyes van ser publicats en sengles articles a l'Anuari de l'IEC. En el primer, A. Duran explica la topografia de la zona, il·lustrada amb un detallat plànol alçat per J. Ribera, i estudia les pintures rupestres de 12 coves i cingles, il·lustrades amb nombrosos calcs i algunes fotografies de les principals coves, on assenyala una cronologia postpaleolítica del material recuperat en els treballs de prospecció i excavació¹³². En el segon, M. Pallarés dóna compte dels abundants materials lítics trobats en diversos indrets del barranc, especialment als Planells, així com dels resultats obtinguts en els sondeigs realitzats en algunes coves; finalitza amb un comentari quant al fet que en el llibre de H. Obermaier i P. Wernet sobre les pintures rupestres només citen dos fragments de sílex, quan aquests eren molt nombrosos i de cronologia neolítica i eneolítica, per la qual cosa no donen suport a la datació paleolítica que l'investigador alemany defensava¹³³. D'altra banda, A. Duran explica en les seues memòries alguns detalls d'aquestes actuacions, i es lamenta que no se'n publicaren els resultats en una monografia, així com de la posterior pèrdua d'una part de la documentació (diaris, cròniques i blocs de notes) i fins i tot d'una part dels sílexs recollits¹³⁴. Amb posterioritat, les coves dels Cavalls i del Civil van ser declarades Monument Històrico-Artístic l'any 1924.

El dia 7 d'octubre d'aquest mateix any, J. J. Senent va localitzar el conjunt de pintures rupestres de la Mola de Morella la Vella, que va donar a conèixer en un article de premsa juntament amb diversos jaciments arqueològics de la comarca¹³⁵. Els principals

131 Actes de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC: 17/04/1919 i 26/06/1919, ASHA. Arxiu IEC. BOSCH GIMPERA, P., «Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Memòria presentada a la Secció Històrico-Arqueològica», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, p. LXV; GRACIA, F. i CORTADELLA, J., «La institucionalització de la arqueologia en Catalunya», *op. cit.*, p. 269 i 315; GRACIA, F., «L'IEC i la creació del SIA», *op. cit.*, p. 118.

132 DURAN I SENPERE, A., «Pintures rupestres. Exploració arqueològica del Barranc de la Valltorta (província de Castelló)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 1923, pp. 444-454.

133 PALLARÉS, M., «Cultura neolítica i eneolítica», *op. cit.*, VI. Anys més tard es va publicar el primer treball sobre la indústria lítica de la Valltorta: MALUQUER DE MOTES, J. (1939): «Las industrias con microburiles de la Valltorta», *Ampurias*, I, Barcelona, pp. 108-113, on l'autor proposava una cronologia «mesolítica/neolítica» per a les pintures.

134 DURAN I SENPERE, A., *Tornant-hi a pensar*, *op. cit.*, pp. 26-27. També recorda algunes anècdotes com que el propietari de la Cova del Civil pretenia cobrar una entrada en cada visita, per la qual cosa li van haver de comprar els 20 m² de la cova.

135 SENENT IBÁÑEZ, J. J., «Sobre prehistoria del Maestrazgo», *op. cit.* En aquest mateix diari també es publica un altre article sobre les pintures del catedràtic de Mineralogia i Botànica de la Universitat de València, originari de Nules: BELTRÁN BIGORRA, F., «Interesante descubrimiento arqueológico. El hombre primitivo en la provincia de Castellón», *Las Provincias*, 17/10/1917, València. La notícia també va aparèixer a la premsa de Barcelona: ANÒNIM, «En Morella la Vella. Nuevas pinturas rupestres», *La Vanguardia*, 1/11/1917, Barcelona.

conjunts pictòrics ocupen dues balmes, l'anomenada Galeria Alta del Mas i la Cova del Roure. J. J. Senent va comunicar la notícia a la CIPP, que hi va enviar una comissió encapçalada per E. Hernández-Pacheco, a qui acompanyava en qualitat d'ajudant el geòleg castellonenc J. Royo, amb la finalitat de fer-ne l'estudi¹³⁶. El fet que el seu descobriment es produïra poc després del de la Valltorta, així com el seu difícil accés, van fer que no tinguera tanta projecció¹³⁷. L'escena de la lluita dels arquers fou picada algun temps després del seu descobriment. L'any 1924 aquestes coves foren declarades Monument Històric Nacional, amb les del Civil, els Cavalls i la Saltadora de la Valltorta¹³⁸. A l'*Exposición de Arte Prehistórico Español* organitzada l'any 1921 a Madrid estaven representats els conjunts d'art rupestre de la Valltorta i de Morella la Vella¹³⁹.

El següent descobriment tingué lloc l'any 1934 a Ares del Mestre. El masover M. Barreda, del mas que porta el seu nom, coneixia les pintures de la Cova Remígia, situada molt a prop del mas. Cap a mitjan setembre un grup de caçadors de Castelló, entre els quals es trobava G. García Espresati, va fer nit al seu mas i el masover els va parlar de la seua existència. L'endemà les van visitar i, en tornar a Castelló, aquell li ho va contar al pintor J. B. Porcar. Uns dies després tots dos, amb E. Codina, van anar a veure-les. A través de la SCC van comunicar la notícia de la troballa a P. Bosch i, com no els contestava¹⁴⁰, a continuació van escriure a H. Obermaier, qui en carta del 4/10/1934 els

136 HERNÁNDEZ PACHECO, E., «Estudios de Arte rupestre. I.- Prospección de las pinturas rupestres de Morella la Vella», *Revista de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de Madrid*, XVI, Madrid, 1917, pp. 62-84; HERNÁNDEZ PACHECO, E., «Las pinturas prehistóricas de Morella», *La Esfera. Ilustración mundial*, 255, 16/11/1918, Madrid; HERNÁNDEZ PACHECO, E., «Estudios de Arte prehistórico. I.- Prospección de las pinturas rupestres de Morella la Vella», *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, 16, Madrid, 1918, pp. 1-24. Desconeixem la raó per la qual J. J. Senent va comunicar la notícia a la CIPP i no a l'IEC com havia fet amb la Valltorta.

137 Més referències en publicacions de l'època: ALMARCHE, F., *La antigua civilización ibérica*, op. cit., pp. 159-161; BORDÁS, M., «Las pinturas rupestres de Morella la Vella I-III», *Morella y su Comarca*, 4, 5 i 6, Morella, 1920, pp. 25-26, 33-34 i 38-40; TORMO, E., *Levante (Provincias valencianas y murcianas)*, Madrid, 1923, p. LXI; BOSCH, P., «Els problemes arqueològics», op. cit., p. 84; BEGUÉS, A., *Guía geográfico-histórico-descriptiva*, op. cit., p. 174; i OBERMAIER, H., «Valltorta-Schlucht», op. cit., p. 41.

138 Es notifica a la CPM en la reunió del 30/06/1924: OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», op. cit., p. 246, núm. 26.

139 *Exposición de Arte Prehistórico Español. Catálogo-guía*, Madrid, 1921, pp. 59-61 i 70-71.

140 Aquests fets es descriuen en la correspondència de H. Obermaier dirigida a J. B. Porcar conservada a l'arxiu de la SCC, que reuneix 56 cartes escrites entre el 4/10/1934 i el 20/12/1940, i fou publicada amb un article inèdit d'aquest de l'any 1965 sobre aquell: PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Hugo Obermaier y las pinturas rupestres de Cueva Remigia», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXVI, Castelló, 2010, pp. 25-67. P. Bosch era aleshores rector de la UB i destacat militant del partit Acció Catalana Republicana. Probablement la comunicació va arribar en els dies dels fets d'octubre, quan el president de la Generalitat Ll. Companys va proclamar l'Estat Català i, després de la seua rendició,

va demanar fotografies de les pintures, que J. B. Porcar va enviar amb celeritat, i li preguntava si F. Esteve, que aleshores es trobava finalitzant la seua tesi doctoral que ell mateix li dirigia, n'estava assabentat, ja que considerava que la seua col·laboració seria molt útil; aquest, però, no va participar en els treballs. Aquest mateix any va publicar en el butlletí de la SCC la primera notícia dels conjunts pictòrics de la Cova Remígia, el Cingle de la Mola Remígia i el Racó Molero¹⁴¹. En successives exploracions per la zona va descobrir noves coves amb pintures als barrancs de les Dogues, del Mas Blanc i del Cingle, i en febrer de 1935 les va continuar localitzant tres noves coves amb pintures de diferents estils i èpoques al Racó de Gasparo, la Cova del Molí Darrer al Barranc dels Molins i la Cova del Barranc del Puig, que va publicar en dues notes al mateix butlletí¹⁴².

La CIPP va nomenar H. Obermaier director de la comissió investigadora, que féu una primera visita el 26 d'octubre de 1934 i li anuncià la col·laboració de H. Breuil¹⁴³, especialista en art rupestre, i de J. Caro Baroja, que els ajudaria en la còpia de les pintu-

---

el govern i centenars d'alts càrrecs de l'administració van ser empresonats, entre els quals es trobava P. Bosch que ho fou al vaixell Uruguay. Potser fou À. Sánchez Gozalbo qui li va escriure. Segons la correspondència conservada a l'arxiu de l'IEC, entre 1926 i 1930 és aquest qui escriu en nom de l'administració del butlletí de la SCC, entre altres qüestions sol·licitant l'enviament de les seues publicacions; s'hi conserven també dues notes d'agraïment de S. Guinot i L. Revest (01/01/1924, 22/01/1924, 19/05/1926, 30/07/1926, 22/05/1929 i 20/01/1930). P. Bosch escrigué a J. B. Porcar el 21/01/1938, en plena guerra civil, preguntant-li on podia adquirir alguns exemplars de la monografia sobre la Cova Remígia.

- 141 La notícia del descobriment aparegué al diari *Heraldo de Castellón* del 27/10/1934. PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Pintures rupestres de al barranc de la Gasulla», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XV, Castellón, 1934, pp. 343-347. La notícia de la publicació del butlletí apareix al diari *Heraldo de Castellón* del 25/01/1935. En l'acta de 15/12/1934 de la CPM s'explica que À. Sánchez Gozalbo s'havia traslladat a Ares del Mestre per a conèixer les pintures rupestres recent trobades a la Mola Remígia «con la doble representación de la Comisión de Monumentos y de la Sociedad Castellonense de Cultura»: OLUCHA, F., «Actes de la Comissió Provincial», *op. cit.*, pp. 271-272, núm. 48.
- 142 PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. Noves pintures rupestres en el terme d'Ares», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castellón, 1935, pp. 30-32; i PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Excursions i recerques arqueològiques. Noves pintures rupestres en Ares del Mestre», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castellón, 1935, p. 144.
- 143 H. Breuil (1877-1961) tingué un paper important en els estudis prehistòrics valencians pels seus treballs sobre l'art rupestre i les seues prospeccions. En el seu llibre sobre les pintures esquemàtiques de la península cita les coves del Civil, dels Tolls Alts i de la Saltadora de la Valltorta: BREUIL, H., *Les Pintures rupestres schématiques de la Péninsule Ibérique*, Paris, 1935, pp. 72-73, fig. 35-36. Sobre la seua figura: RIPOLL PERELLÓ, E., *El Abate Henri Breuil (1877-1961)*, Madrid, 1994; i HUREL, A. (2011): *L'Abbé Breuil: un préhistorien dans le siècle*, Paris. Sobre els seus treballs al territori valencià: BRU Y VIDAL, S., «El Abate Breuil y la Prehistoria Valenciana», *Archivo de Prehistoria Levantina*, IX, Valencia, 1961, pp. 7-28.

res¹⁴⁴. Els treballs, finançats amb 5.000 pessetes, van començar el 5 d'agost, i el 16 de setembre de 1935 s'hagueren de suspendre per haver-se exhaurit el pressupost¹⁴⁵. J. B. Porcar s'havia d'encarregar dels calcs de la Cova Remígia, el Barranc de les Dogues¹⁴⁶, el Racó Molero, el Racó Gasparo i el Mas Blanc, mentre que H. Breuil ho havia de fer del Cingle de la Mola, però la malaltia d'aquest li va impedir de fer la seua part, que H. Obermaier encarregà a aquell, que tampoc la va poder acabar (Fig. 4). Per a la redacció de la memòria li va encomanar el capítol sobre la tècnica de les pintures; E. Codina s'encarregà de les fotografies. D'aquests treballs inicials se'n va publicar una monografia l'any 1935¹⁴⁷. Al desembre, el prehistoriador alemany va tornar a Castelló, on va dictar una conferència sobre l'art dels boiximans d'Àfrica del Sud¹⁴⁸. J. B. Porcar sol·licità permís i la corresponent subvenció per a una segona campanya per a acabar d'estudiar els conjunts del Cingle de la Mola Remígia, el Racó de Gasparo, el Racó de Molero, el Barranc de les Dogues, el Mas Blanc i el Barranc del Cingle. En juny del 1936 començà els treballs amb E. Codina, ja que H. Obermaier es trobava de viatge per l'estranger i H. Breuil li havia comunicat que preferia no tornar a causa de la situació política que traves-

---

144 La notícia de l'arribada de H. Obermaier a Castelló el dia 1 d'agost apareix al diari *Heraldo de Castellón* del 2/08/1935. J. Caro Baroja finalment no pogué venir per trobar-se malalt. Sobre la finalització dels treballs: *Heraldo de Castellón* del 3/09/1935.

145 H. Obermaier estigué fins a finals de mes, ja que el 30 d'agost li escrigué des de Madrid donant-li les gràcies per tot el que hi havia fet. Quant a H. Breuil, als deu dies de treball es va posar malalt i J. B. Porcar el va acollir a sa casa fins que es va restablir, atès pels metges J. Bellido, Á. Sánchez Gozalbo i V. Gea. Sobre aquests fets: ARASA, F., «Breu semblança arqueològica de J. B. Porcar», *op. cit.*, pp. 57-60.

146 J. B. Porcar es lamentava anys després que H. Obermaier havia publicat les pintures del Barranc de les Dogues sense haver esperat a la realització de la segona campanya: OBERMAIER, H., «Nouvelles études sur l'art rupestre du Levant espagnol», *L'Anthropologie*, 47, 5-6, Paris, 1937, pp. 477-498; PORCAR RIPOLLÉS, J. B., «Las pinturas rupestres del barranco de «Les Dogues»», *Archivo de Prehistoria Levantina*, IV, Valencia, 1953, pp. 75-76. L'article de H. Obermaier tracta sobre la cronologia de l'art rupestre i inclou diversos calcs de les pintures de la Cova Remígia i del Barranc de les Dogues, de les quals en cita l'autoria.

147 PORCAR, J. B., BREUIL, H. i OBERMAIER, H., *Excavaciones en la Cueva Remigia (Castellón)*, Junta Superior del Tesoro Artístico. Memoria, 136, Madrid, 1935; OBERMAIER, H., «Nuevas pinturas rupestres cuaternarias en la región de Castellón de la Plana», *Sociedad Española de Antropología, Etnología y Prehistoria. Actas y Memorias*, XIV, Madrid, 1936, pp. 107-108. També en va publicar un article de caràcter divulgatiu en la revista que dirigia: OBERMAIER, H., «Las pinturas rupestres del Barranco de Gasulla (provincia de Castellón)», *Investigación y Progreso*, año X, n.º 1, Madrid, 1936, pp. 1-9.

148 J. B. Porcar el va allotjar a sa casa entre els dies 15 i 21 de desembre. També va intercanviar impressions amb els membres de la SCC sobre la campanya d'estudi de les pintures de 1936: *Heraldo de Castellón* del 23/12/1935. La notícia sobre la conferència apareix al butlletí de la SCC: Redacció, «La conferència del professor Obermaier», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVII, Castellón, 1936, pp. 197-198.

sava el país¹⁴⁹. A principis d'agost es van interrompre els treballs, assabentats de la rebel·lió militar. Durant la guerra civil es va perdre tota la documentació sobre les pintures rupestres que H. Obermaier havia reunit al seu despatx de la universitat. A partir de 1940 J. B. Porcar va reprendre els estudis sobre aquests conjunts d'art rupestre, amb la publicació de nombrosos articles principalment al butlletí de la SCC.

El mateix 1936 una missió arqueològica del *Forschungsinstitut für Kulturmorphologie*, que dirigia L. Frobenius, va visitar la Valltorta, on va fotografiar i dibuixar les pintures de les coves dels Cavalls, del Civil, del Mas d'en Josep i de la Saltadora, i Morella la Vella¹⁵⁰. També pretenia visitar les pintures d'Ares del Maestre, però H. Obermaier s'hi va oposar¹⁵¹.

L'any 1935, el col·laborador del SIP J. Chocomeli va exercir de mestre a la població de Benassal, on durant uns mesos va realitzar una intensa tasca de prospecció¹⁵². De les seues troballes, que no va arribar a publicar, en va donar compte I. Ballester en les memòries del SIP¹⁵³. Els seus treballs es van desenvolupar al mateix temps que els de J. B. Porcar a Ares del Maestre¹⁵⁴. Pel que fa a l'art rupestre, a Benassal va localitzar dos nous conjunts de pintures dels estils naturalista i esquemàtic: els Covarjos, avui conegut com el Racó de Nando, i la Roca del Senallo, que va documentar amb una comissió del

149 Li ho diu H. Obermaier en carta del 29/04/1936. Sobre ell mateix, li explica en carta del 23/05/1936 que se'n va a treballar a França i Alemanya, i que no participarà en la campanya d'aquell any, tot i que espera tornar a la tardor: PORCAR, J. B., «Hugo Obermaier», *op. cit.*, pp. 52-54, núm. 45 i 48. La notícia de la concessió de la nova subvenció de 5.000 pessetes apareix en la premsa: *Heraldo de Castellón* del 25/03/1936.

150 GRACIA ALONSO, F., «Las investigaciones de Leo Frobenius y el *Forschungsinstitut für Kulturmorphologie* sobre el arte rupestre en España (1934-1936)», *Pyrenae*, 40, 1, Barcelona, 2009, pp. 181-183, fig. 3-8.

151 H. Obermaier li ho explica a J. B. Porcar en carta del 23/03/1936. Li ho havia dit per carta H. Breuil, que també es va negar, i ell mateix havia escrit a L. Frobenius comunicant-li-ho: PORCAR, J. B., «Hugo Obermaier», *op. cit.*, pp. 51-52, núm. 40.

152 ARASA, F., «Entre Ares i Benassal, *op. cit.*, pp. 5-25.

153 BALLESTER TORMO, I., *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica*, *op. cit.*, pp. 31 i 33-34, lám. I.

154 Les seues intromissions a la zona que aquest estava prospectant van acabar en denúncies davant el governador civil i la JSE. J. B. Porcar li ho va comunicar a H. Obermaier, qui en cartes del 12, 15 i 28 de juny li explicava que la visita a les pintures no es podia impedir, però que podia denunciar els fets davant diferents instàncies administratives, cosa que aquell va fer: PORCAR, J. B., «Hugo Obermaier», *op. cit.*, pp. 38-39, núm. 15-17. El secretari de la JSE i director del MAN, F. Álvarez Ossorio, va enviar dues cartes a J. Chocomeli explicant-li que estava actuant fora de la llei i s'exposava a greus conseqüències. Més endavant, en carta de 30/05/1936, H. Obermaier li diu a J. B. Porcar que visite les coves amb pintures descobertes per J. Chocomeli: PORCAR, J. B., «Hugo Obermaier», *op. cit.*, pp. 54-55, núm. 49.

SIP encapçalada pel també col·laborador d'aquest F. Porcar; i a Culla els de la Roca del Molinell, el Bovalar i la Coveta de Fèlix.

ELS INVESTIGADORS ESTRANGERS

De la mateixa manera que en el camp de la Prehistòria van ser dos reconeguts especialistes els que van participar en l'estudi dels conjunts d'art rupestre que es van descobrir, H. Obermaier i H. Breuil, en el de l'Arqueologia les comarques castellonenques també foren visitades per alguns estudiosos estrangers, com P. Paris i E. Albertini i l'alemany A. Schulten¹⁵⁵. El seu interès es va centrar principalment en altres territoris i poblacions valencianes, que reuneixen més referències en les fonts antigues i una major riquesa arqueològica. Esmentarem en primer lloc P. Paris (1859-1931), que va treballar sobretot a Alacant atret per les troballes d'escultura ibèrica¹⁵⁶. Gran viatger, va visitar nombrosos jaciments arqueològics valencians entre les darreres dècades del segle XIX i principis del XX, quan va publicar les seues principals obres de síntesi. En una de les seues visites a Sagunt, coneixedor de les troballes realitzades per L. Cebrián a la Muntanyeta dels Estanys i el Puig del Cid d'Almenara a través del llibre d'A. Chabret¹⁵⁷, va visitar aquests jaciments i el seu descobridor. Resulta il·lustrativa de l'estat del Patrimoni Arqueològic al principi de segle el seu comentari en referència a la Muntanyeta dels Estanys, que considera un «lamentable exemple d'abandonament i de barbàrie» i una «trista expressió de vandalisme»¹⁵⁸. El jaciment, avui destruït, es coneix des de finals del segle XVIII i s'identifica amb un temple citat per l'historiador Polibi (III, 97, 6-8) en el curs de la Segona Guerra Púnica, quan diu que l'any 217 els romans es van dirigir cap a

---

155 En general, sobre l'activitat dels investigadors estrangers en terres valencianes: ARASA I GIL, F., «Los contactos internacionales de la arqueología valenciana en el periodo 1900-1936», *IV Congreso Internacional de Historia de la Arqueología-III Jornadas de Historiografía de la Arqueología SEHAMA-150 años de historia de la arqueología: teoría y método de una disciplina*, AYARZAGÜENA, M., MORA, G. i SALAS, J. (eds), *Memorias de la Sociedad Española de Historia de la Arqueología*, III Madrid, 2017, pp. 955-974.

156 L'activitat dels arqueòlegs francesos a Espanya l'ha estudiada ROUILLARD, P., «La aportación de los arqueólogos franceses a la arqueología española», en QUERO CASTRO, S. i PÉREZ NAVARRO, A., *Historiografía de la Arqueología Española. Las instituciones*, Madrid, 2002, pp. 143-163; en particular, sobre el País Valencià: ROUILLARD, M., «Le Pays Valencien et les archéologues français à la fin du XIXe siècle», *Saguntum. PLAV*, 29, Valencia, 1995, pp. 105-112.

157 CHABRET FRAGA, A., *Sagunto, op. cit.*, pp. 15-28.

158 PARIS, P., *Essai sur l'Art et l'Industrie de l'Espagne primitive*, I, Paris, 1903, p. 46, nota 1, fig. 15; PARIS, P., *Promenades Archéologiques en Espagne*, II, Paris, 1921, pp. 137-141, pl. XXXVI, on fa referència a «l'hospitalària casa del doctor Luis Cebrian».

Sagunt i van acampar a curta distància d'aquesta ciutat, prop d'un santuari dedicat a Afrodita¹⁵⁹.

Per iniciativa de P. Paris, l'any 1909 es fundà a Madrid l'École *des Hautes Études Hispaniques*, depenent de la Universitat de Bordeus i antecedent de l'actual *Casa de Velázquez*. E. Albertini (1880-1941) fou un dels seus primers membres i el primer secretari entre 1909 i 1912, quan va realitzar nombrosos viatges per la península estudiant escultures i inscripcions romanes i preparant la seua tesi sobre les divisions administratives de l'Espanya romana, que va publicar en 1923. En dos d'aquests treballs va donar a conèixer alguns monuments epigràfics de les comarques castellonenques: en el primer, dedicat a l'escultura romana de la província Tarraconense, inclou un capitell d'Almenara i cinc inscripcions amb decoració escultòrica de Begís, Viver i Xèrica, i notícies d'altres dos de Nules i Montan; i en el segon recull un fragment d'inscripció llatina conservada a la col·lecció de M. González Martí, de València¹⁶⁰, procedent de la Moleta dels Frares (el Forcall), que s'identifica amb la ciutat romana de *Lesera*¹⁶¹.

Anys més tard, l'investigador alemany A. Schulten (1870-1960), estudiós de les fonts literàries antigues, que confrontava amb els jaciments arqueològics per tal d'identificar-los, recorregué la costa valenciana amb aquesta finalitat¹⁶². En terres de Castelló es va interessar pels descobriments de L. Cebrián a Almenara, que conegué igualment

159 Sobre el jaciment de la Muntanyeta dels Estanys: ARASA I GIL, F., «Noves interpretacions sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, València, 1999, pp. 301-358 i CORELL I VICENT, J., «Els monuments romans de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa), a revisió», *Braçal*, 39-40, Sagunt, 2009, pp. 155-181; i VICENT CAVALLER, J. A. i HORMIGOS SÁNCHEZ, P., «Lluís Cebrian Mesquita. Recerques al voltant de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara)», *Orleyl*, 6, La Vall d'Uixó, 2009, pp. 85-113.

160 ALBERTINI, E., «Sculptures antiques», *op. cit.*, pp. 352-353, fig. 56; 354-358, núm. 44-48, fig. 58-62; ALBERTINI, E., «Inscriptions d'Espagne», *op. cit.*, pp. 327-328, núm. 16. L'autor, però, no pogué veure el cap de l'emperador Adrià procedent de Borriol: «Personne à Castelló n'a pu me renseigner sur le sort de cette sculpture».

161 ARASA I GIL, F., *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*, Monografias de Prehistoria y Arqueología Castellonense, 2, Castelló de la Plana, 1987; i ARASA I GIL, F., *La ciutat romana de Lesera*, Vinaròs, 2009.

162 Sobre A. Schulten es pot veure la seua autobiografia: SCHULTEN, A., *Cincuenta y cinco años de investigación en España*, Reus, 1953; i els treballs de PERICOT, L., «Adolf Schulten, su vida y sus obras», *Anales de la Universidad de Barcelona*, Barcelona, 1940, pp. 45-76; BLECH, M., en QUERO, S. i PÉREZ NAVARRO, A. (coords.), *Historiografía de la Arqueología Española*, *op. cit.*, pp. 94-100; WULF, F., «Adolf Schulten. Historia Antigua, Arqueología y racismo en medio siglo de historia europea», en A. SCHULTEN: *Historia de Numancia*, Pamplona, 2004, pp. I-CCLVI; i GÓMEZ GONZALO, Mª P., *Adolf Schulten en Numancia. Historia de una controversia*, Soria, 2017.

per l'obra d'A. Chabret¹⁶³, i per la població de Peníscola. En la primera li va interessar particularment el recinte fortificat del Puig del Cid, que aquell havia identificat amb un campament romà. El va visitar acompanyat del fill de L. Cebrián en octubre de l'any 1928, i amb el seu ajudant el general A. Lammerer (1864-1946) en va alçar un plànol topogràfic. La notícia la va anotar el mateix L. Cebrián en un dels dos manuscrits sobre el jaciment¹⁶⁴, on explica que l'investigador alemany en va confirmar la identificació amb el campament dels Escipions que cita Polibi l'any 217 aE, i va considerar que era el més antic dels existents a la península Ibèrica. Sobre el suposat temple de Venus de la Muntanyeta dels Estanys no va afegir res, però li va parèixer indubtable l'existència d'un port en aquesta zona. A. Schulten va publicar la notícia aquest mateix any 1928¹⁶⁵, i pretenia publicar un article més extens que no va arribar a veure la llum¹⁶⁶. Quant a Peníscola, A. Schulten la va visitar a principis de 1932 i –seguint l'opinió d'altres investigadors– es va convèncer que en aquesta població degué estar localitzada una de les poblacions mencionades per les fonts literàries, la *Herronesi* d'Avi i i la *Querrónesos* d'Estrabó. Per aquesta raó li va plantejar amb insistència a L. Pericot –que aleshores era catedràtic a la Universitat de València– que excavara a Peníscola, perquè estava convençut de la seua antiguitat¹⁶⁷.

Des de 1927, amb la fundació del SIP i la incorporació de L. Pericot (1899-1978) a la Universitat de València (UV) com a catedràtic, a qui coneixia des de feia anys, A. Schulten va viatjar en nombroses ocasions a aquesta ciutat, des d'on va visitar jaciments ibèrics i romans amb grups d'investigadors, com alguns col·laboradors del SIP, de la UV i altres forans, i aficionats com alguns membres del CCV. D'aquestes visites queda cons-

163 CHABRET FRAGA, A., *Sagunto, op. cit.* pp. 25-28.

164 L'any que figura anotat és 1927, però deu ser un error, ja que de la correspondència entre A. Schulten i L. Pericot així se'n dedueix, i les notícies de la premsa ho corroboren. El seu fill donà a conèixer aquesta visita al CCV (*Las Provincias*, 14/11/1928; i 9/11/1928).

165 SCHULTEN, A., «Forschungen in Spanien», *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, 1927, pp. 232-235; SCHULTEN, A., «Campamentos romanos en España», *Investigación Progreso*, 5, Madrid, 1928, p. 36; SCHULTEN, A., «Römischen Lager in Spanien», *Forschungen und Fortschritte*, 4, Berlin, 1928, pp. 41-43.

166 En una nota del 23/11/1928 enviada des d'Erlangen a L. Pericot li diu que el seu article sobre els treballs de 1928 a Alcoi i Almenara tardarà a publicar-se. En una carta a L. Pericot del 03/12/1930 li diu que havia ofert a I. Ballester, director del SIP, el mapa de la zona d'Almenara amb un comentari; i en altres del 29/01/1931 i 09/11/1931 li parla del cost dels mapes en color i en blanc i negre. En dues cartes de I. Ballester a L. Pericot del 5/02/1931 i 13/02/1931 el primer li comenta la possibilitat de publicar el treball sobre Almenara en el número II de la revista del SIP *Archivo de Prehistoria Levantina*, que havia d'eixir aquell mateix any (Fons Ll. Pericot – Biblioteca de Catalunya). Tanmateix, la reducció del pressupost del SIP a partir de 1932 i la dimissió del seu director van fer que se'n retardara la publicació, que finalment va eixir l'any 1945 sense l'article d'A. Schulten, que el degué retirar.

167 «Deberíamos visitar Puig y Peñíscola, que es Cherronesos y adonde me gustaría que VV cavén»; «Desearía mucho animar a VV (...), y estudiar Peñíscola, que es Cherronesos» (cartes de A. Schulten a Ll. Pericot del 6/1/1932 i 19/11/1932).

tància en la premsa valenciana, en els anuaris del CCV i en diverses fotografies dels anys 1932-33 que conserva l'arxiu del SIP, com és el cas esmentat anteriorment de l'Arc de Cabanes.

Un darrer investigador, també alemany, que té una relació indirecta amb troballes de Castelló és H. Zeiss (1885-1944), professor de la Universitat de Munic i estudiós del món visigòtic, que estigué becat a Espanya per la *Römisch-Germanischen Kommission* l'any 1928 i formà part de la delegació alemanya al IV CIA de Barcelona (1929)¹⁶⁸. Aleshores va recórrer el país estudiant les peces d'aquesta cultura dipositades en museus i col·leccions particulars. A Alacant, on aleshores treballava J. J. Senent, veié dues peces esmentades: l'osculatori de Portell i la placa de cinturó de Bel.

CONSIDERACIONS FINALS

El desenvolupament dels estudis arqueològics a Castelló en el període 1900-1936 es caracteritza per uns avanços lents i tardans respecte d'altres zones, que es manifesten tant en el procés d'institucionalització com en la formació de personal especialitzat, que no trobem més que en els darrers anys, ja sota la República. Cal destacar alguns aspectes particulars d'aquest territori que permeten comprendre aquesta evolució, com són la llunyania dels principals centres de coneixement i investigació, com Barcelona i Madrid, i fins i tot València, i el reduït nombre de persones amb estudis superiors, sobretot amb l'especialització adquirida en el doctorat (P. Meneu, C. Sarthou, R. Huguet, J. Peris, F. Beltrán, F. Esteve). Aquells que podien seguir la carrera acadèmica l'exercien en altres ciutats, com fou el cas de F. Beltrán a València o de P. Meneu a Salamanca. L'escassa importància de les institucions acadèmiques i culturals de la capital provincial feia que freqüentment els seus titulars estigueren de pas fins a obtenir destins millors, com succeïa amb la biblioteca i arxiu (F. Almarche) o l'institut amb les càtedres de Geografia i Història (L. del Arco) i d'Història Natural (A. Boscá). També el fet que es conegueren pocs jaciments d'importància o de caràcter monumental fins al descobriment dels grans conjunts de pintures rupestres, va contribuir al fet que les figures destacades en els camps de la naixent prehistòria i de l'arqueologia –tant nacionals com estrangers– no es mostraren a penes interessats per aquestes terres. Pot servir d'exemple el fet que quan P. Paris o A. Schulten s'interessaren per alguns jaciments, ho fan per dos d'Almenara que havia donat a conèixer l'historiador de Sagunt A. Chabret al final del segle anterior.

En els primers anys del segle les notícies sobre arqueologia són molt escasses, i fins i tot es donen a conèixer en la premsa de València, com és el cas de J. Martínez Aloy amb el cas del tresor de Torreblanca, que es dispersa ràpidament. L'escàs interès de les admi-

168 Sobre les activitats de H. Zeiss a Espanya: BLECH, M., en QUERO CASTRO, S. i PÉREZ NAVARRO, A. (coords.), *Historiografía de la Arqueología Española. Las instituciones, op. cit.*, p. 116.

nistracions pel Patrimoni és palesa en la inoperància de la CPM i el Museu Provincial: en la pràctica no hi ha cap institució local que exercisca algun tipus de control o tutela sobre el Patrimoni Arqueològic. Tampoc la RAH té capacitat per a realitzar aquesta tasca de manera efectiva: el nomenament d'acadèmic corresponent era una mena de reconeixement personal que en la pràctica no comportava cap tipus d'obligació. En aquesta època els referents són els estudiosos locals que actuen per iniciativa pròpia i localitzen alguns jaciments: en el cas anterior dels dos investigadors estrangers, es dirigeixen a L. Cebrián per a visitar la Muntanyeta dels Estanys i el Puig del Cid. Aquests personatges eren professors universitaris, catedràtics d'institut, mestres, advocats, metges i eclesiàstics. Alguns d'ells són els que –per interès personal– porten a terme les primeres actuacions arqueològiques finançades *de sua pecunia*. Possiblement qui millor encarna aquest perfil és P. Meneu, catedràtic d'hebreu i àrab a la universitat de Salamanca, que a principis de segle va explorar alguns jaciments del seu poble, Betxí, i en va excavar un, la vil·la romana de la Torrassa. Tanmateix, els seus treballs només es van conèixer a nivell local, i tan sols es van difondre en el cas dels jaciments ibèrics quan F. Almarche va publicar el seu llibre sobre aquesta cultura l'any 1918.

En la segona dècada, amb la reactivació de la CPM i la reorganització del Museu Provincial el 1914, que es dota d'una Junta del Patronat del Museu, sembla començar un nou període de major dinamisme. Tanmateix, els problemes de falta de dotació econòmica i de personal –conseqüència del desinterès de les administracions– van fer que tornara a reproduir-se la mateixa situació anterior. Pràcticament totes les activitats relacionades amb l'arqueologia naixen d'iniciatives particulars, i sovint al marge de les institucions. L'excepció són les excavacions realitzades per H. Fornés a Sot de Ferrer, que compten amb els corresponents permisos i la memòria justificativa de l'activitat realitzada. El fet més destacat és sense dubtes el descobriment del gran conjunt de coves amb art rupestre de tipus naturalista de la Valltorta l'any 1917, seguit poc temps després pel de Morella la Vella, que per primera vegada posarà el focus de la recerca en jaciments de Castelló i atraurà nombrosos investigadors nacionals i estrangers. Els treballs realitzats per al seu estudi suposen l'inici de la investigació científica en el camp de la prehistòria, al mateix temps que obren la competència entre els dos centres acadèmics més importants de l'estat, Madrid i Barcelona, en un territori perifèric sense estudiosos locals de relleu. Poc temps després, l'estudi dels materials recuperats en les excavacions realitzades a Villa Filomena el 1922 són una altra fita important en aquesta línia, ara de la mà d'un investigador local, V. Sos. D'altra banda, la manca d'especialistes en prehistòria per tractar-se d'una especialitat relativament jove, feia que la iniciativa de realitzar estudis sobre les noves troballes com les pintures rupestres o el jaciment de Villa Filomena, freqüentment fora d'especialistes en ciències naturals, com fou el cas del geòleg E. Hernández-Pacheco (UC), el botànic F. Beltrán (UV), el paleontòleg A. Boscá i el geòleg V. Sos. A València, les dues iniciatives més destacades són la dotació de la primera càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica l'any 1905, ocupada fins a la guerra civil per L. Gonzalvo, i la constitució del Centre de Cultura Valenciana el 1915, que en aquests anys no tindran

cap iniciativa important en el camp de l'arqueologia ni estendran les seues activitats fins a les comarques castellonenques.

En la tercera dècada es produeixen a València tres fets importants com són la constitució del Laboratori d'Arqueologia de la UV l'any 1921, la fundació del SIP i el seu museu el 1927 i l'arribada aquest mateix any del catedràtic L. Pericot, el primer investigador amb una formació especialitzada en el camp de la prehistòria, que ben aviat van començar a col·laborar estretament. Tanmateix, el fet que les seues activitats es limitaren a la província de València va fer que només en un moment avançat, amb l'episodi protagonitzat per J. Chocomeli a l'Alt Maestrat l'any 1935, tingueren alguna presència en terres castellonenques. El pes de les relacions amb Catalunya per raons eclesiàstiques, a causa de la pertinença d'una part del territori provincial a la diòcesi de Tortosa, i també comercials, culturals i de l'emigració cap a Barcelona, feu que aquestes sempre foren prou intenses. Això explica que aquells que podien cursar estudis superiors marxaren en part a València per raons de proximitat (P. Meneu, C. Sarthou, J. Peris), i en part a Barcelona (R. Huguet, F. Esteve), com ha succeït històricament en aquestes terres. I també que les relacions d'alguns estudiosos i entitats culturals foren particularment estretes amb altres de Barcelona, com fou el cas de J. J. Senent i P. Bosch a través de l'IEC i també de la mateixa SCC amb tots dos, i poc temps després el de F. Esteve amb aquest.

Finalment, en els darrers anys fins a la guerra civil es produí un fet de gran transcendència com fou la fundació del Museu Provincial per part de la Diputació, que inicialment no va arribar a unir-se amb l'antic museu depenent de l'estat. Aquesta institució fou concebuda per a reunir quadres i escultures dels artistes pensionats per la Diputació, tot i que prompte va començar a rebre donacions de particulars. Des de l'any 1933 comptava amb un conservador, F. Esteve, que l'any 1935 es doctorà amb una tesi sobre Prehistòria. No obstant això, en els primers temps de la seua existència el museu no tingué cap activitat relacionada amb l'arqueologia, i poc després la guerra civil va aturar les seues activitats, de manera que no va arribar a exercir cap paper en aquest camp. Quant a F. Esteve, tot i que havia reunit una notable col·lecció de materials arqueològics i de notes de camp en les seues prospeccions, no va començar a publicar treballs de recerca fins després de la guerra civil. En el camp de la recerca, l'inici de l'activitat arqueològica del pintor J. B. Porcar tingué una notable transcendència amb la publicació dels seus primers articles al butlletí de la SCC, inicialment sobre troballes locals, però prompte ampliades a l'art rupestre. En aquest camp el darrer descobriment fou el conjunt d'Ares del Maestre l'any 1935, que va començar a estudiar una comissió formada per H. Obermaier, H. Breuil i el mateix J. B. Porcar. La primera monografia de les dues previstes es va publicar sobre la Cova Remígia amb data de 1935, però el colp militar va interrompre la segona campanya i el següent volum no va arribar a publicar-se.

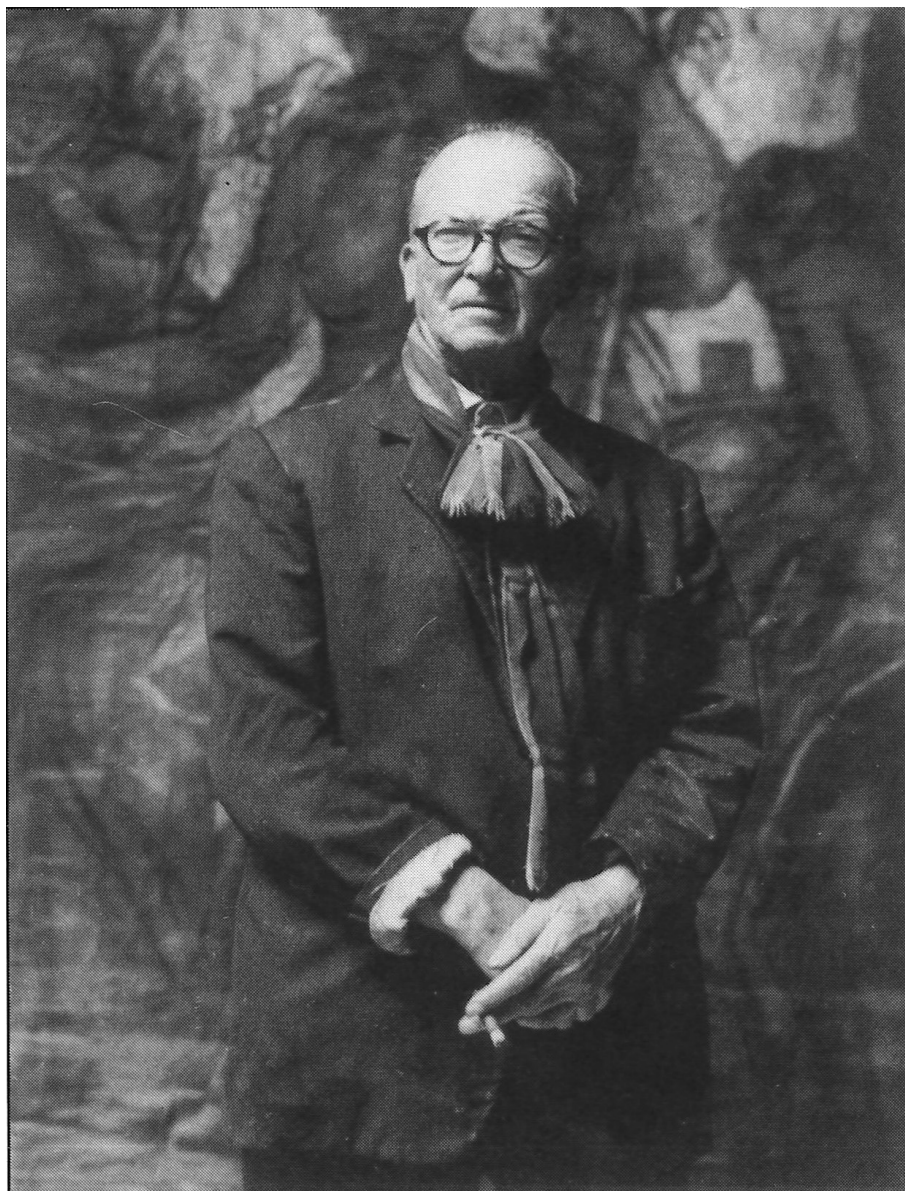
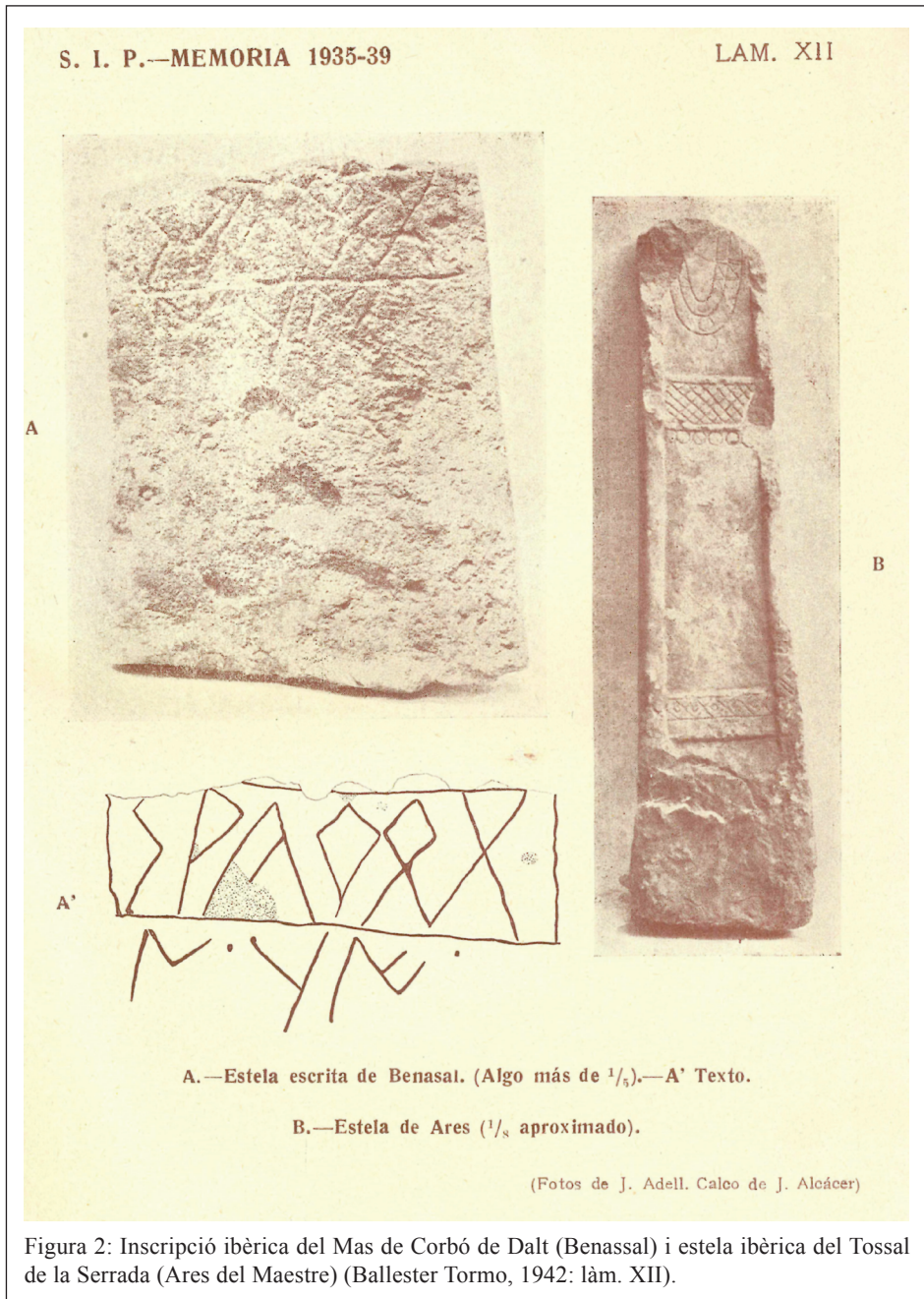

Figura 1: J. B. Porcar Ripollés.

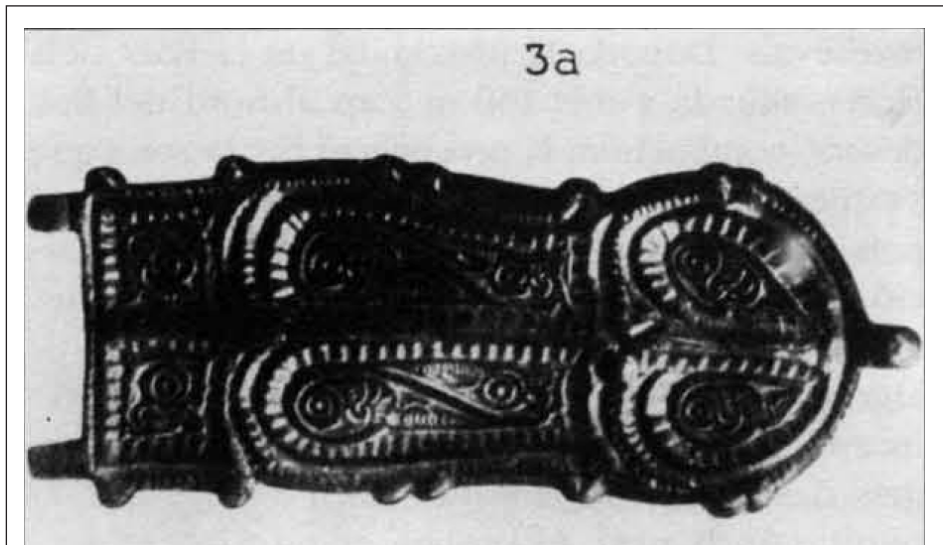

Figura 3: Placa de cinturó visigòtica procedent trobada a Bel de la col·lecció de J. J. Senent (Zeiss, 1934: 145, lám. 18, 4).

Figura 4: Fotografia de H. Breuil i H. Obermaier a la Cova Remígia de l'any 1935 (Arxiu SIP).